

Сликани програм у куполи цркве Светог Ђорђа у Добриловини*

Маријана Марковић, Бојана Стевановић**

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Институт за историју уметности

UDC 75.052(=163.41:497.16 Dobrilovina)»16»
75.046.3:271.22-526.62

DOI <https://doi.org/10.2298/ZOG1842209M>

Оригиналан научни рад

Прилично добро очуван живопис у куполи храма Светог Ђорђа у Добриловини садржи особена икографска и иконографска решења. Представља ирехосвећене литургије и фигури појединих старозавешних личности, које су насликане у шамбуру куполе, немају познатих паралела у куполним икограмима и православних синоеника на подручју Пећке патријаршије. У ирисену куполе исписан је иропар освећен иироу храма, што такође сведочи о образованости итворца ие живописане целине, значајне за ироучавање српског зидно сликарства из времена након обнове Пећке патријаршије.

Кључне речи: Манастир Добриловина, купола, српско зидно сликарство XVII века, ирехосвећена литургија, иропори, иропар светом Ђорђу

The fairly well-preserved fresco paintings in the dome of the Church of St. George at the Dobrilovina Monastery feature some rather unusual programmatic and iconographical solutions. The depiction of the Presanctified Liturgy and the figures of some Old Testament characters represented in the drum of the dome have no known parallels in the dome programs of Post-Byzantine monuments in the area of the Patriarchate of Peć. A troparion dedicated to the patron saint of the church was inscribed in the ring of the dome, which also bears evidence to the learnedness of the creator of this fresco ensemble, an important source for the research of Serbian wall paintings from the period after the restoration of the Patriarchate of Peć.

Keywords: Dobrilovina Monastery, dome, seventeenth century Serbian wall paintings, Presanctified Liturgy, prophets, troparion for St. George

Црква Светог Ђорђа у манастиру Добриловини, како сведочи натпис на западном зиду припрате, саграђена је 1609/1610. године.¹ Постојећа црква је из-

* Рад је настао као део резултата остварених на пројекту бр. 177036 — *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* — који подржава Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

** marijana.lj.markovic@gmail.com; bojanastev@gmail.com.

¹ ССЗН I, Београд 1982 (1902.) 277, бр. 992; В. Ђоровић, *Манастир Добриловина*, Годишњица Николе Чупића 43 (Београд 1934) 166; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965, 209; Б. Шекуларац, *Добриловина и добриловински катастик*, Мојковац 1988, 9; С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 66; Ж. Лековић, *Манастири у Дробњаку*, in: *Синомен места – историја – сећања*, ed. А. Павићевић, Београд 2009, 205; idem, *Манастир Добриловина и његова улога у Полимљу и Пошарју*, Гласник завичајног музеја 7 (Пљевља 2010) 93; Т. Пејовић, А. Чиликов, *Православни манастири у Црној Гори*, Подгорица–Београд 2011,

грађена на месту старије грађевине, што је познато на основу документа из 1592. године када су турске власти одобриле обнову порушеног храма.² Део поменутог натписа на којем је било забележено време живописања данас није очуван, али су се још почетком XX века на том месту делимично видела слова с бројчаном вредношћу, које је Љубомир Стојановић уз опрез рашчитао као 1613. годину, што углавном преузимају потоњи истраживачи.³ Ђурђе Бошковић је сматрао да је црква подигнута и осликана између 1609. и 1613. године,⁴ док је Владимир Петковић веровао да је 1609. било завршено и живописање храма.⁵ Божидар Шекуларац, са друге стране, изнео је претпоставку да је црква осликана 1620. године.⁶ Судићи по колориту измењених хроматских вредности (окер боја је, рецимо, прешла у сијену), црква је озбиљно пострадала у неком од многобројних пожара којима је манастир био изложен током своје бурне историје. Наиме, Добриловина је запустела поткрај XVIII столећа.⁷ Запустели манастир, након претходна два турска паљења, обнављали су Шаранци, али он је изнова запустео и Турци су га поново спалили по убиству Омер-аке.⁸ Обновитељ манастира Макарије бележи да од старог манастира није ништа остало, да „немаше куће никакве, но изгорело беше“.⁹ Јасно је да се мисли на манастирску зграду, а не на саму цркву. Вероватно

286–291; С. Раичевић, *Сликарство Црне Горе у новом вијеку*, Подгорица 1996, 90–91.

² В. Ђоровић, *Прилози историји манастира Добриловине*, Гласник СНД 13 (Скопље 1934) 193. За предања о подизању старијег храма у Добриловини в. Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Пошарје. Историјско-етнолошка расправа*, Београд 1979, 84, 101.

³ ССЗН I, 277 бр. 992; Ђ. Бошковић, *Архитектонски синоеници на Тари и још Осоговом*, Гласник СНД 12 (Скопље 1933) 148; Ђоровић, *Манастир Добриловина*, 166; Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 209; М. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450–1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989, 324.

⁴ Бошковић, *Архитектонски синоеници на Тари*, 148.

⁵ В. Р. Петковић, *Прејед црквених синоеника кроз ивештицу српског народа*, Београд 1950, 100.

⁶ Шекуларац, *Добриловина*, 9.

⁷ Ђоровић, *Манастир Добриловина*, 172–173; Лековић, *Манастири у Дробњаку*, 206; idem, *Манастир Добриловина*, 99; Пејовић, *Чиликов, Православни манастири*, 287.

⁸ Лековић, *Манастир Добриловина*, 98.

⁹ Ђоровић, *Манастир Добриловина*, 173.



Сл. 1. Поглед на куполу (фото: С. Вуловић)

Fig. 1. View of the dome (photo: S. Vulović)

је да је тим или неким претходним пожаром био захваћен и храм светог Ђорђа. Такође, познато је да је након избијања Босанско-херцеговачког устанка 1875. године манастир био једно од устаничких упоришта и да је тада и пострадао од стране Турака.¹⁰

Сликани програм куполе Добриловине (сл. 1) није до сада у науци детаљније разматран, па нису уочене ни његове особености. Сретен Петковић истиче да је у цркви Светог Ђорђа у Добриловини најбоље очувано управо сликарство куполе. Међутим, о сликаном програму куполе поменути аутор бележи само следеће: „У калоти је Христос Пантократор, под њим Божанствена литургија, а још ниже у тамбуру дванаест пророка, од којих се одоздо чита само име Илија“.¹¹

У калоти Добриловине насликано је попрсје Христа Пантократора.¹² У поствизантијском периоду

велики број храмова није имао куполу.¹³ На територији Пећке патријаршије током XVI и XVII столећа на сводовима су обично сликани квадрати са ликовима Христа као Анђела Великог савета, Емануила, Пантократора и Старца данима.¹⁴ У црквама које су попут Добриловине имале куполно решење наставио је да претрајава давно оформљен сликани репертоар.

Христова попрсна представа приказана је у медаљону ружичасте основе изведене у две нијансе: средишњи део је тамнији, а оквир светлији. Медаљон уоквирује вишебојна бордура (окер, бела, светлосива и бордо) из које избијају бели зраци. Светлосни зраци Христовог медаљона упућују на то да је Христос приказан унутар космолошког симбола. Зракасте мандорле сликане су, на пример, у Богородици Ље-

¹⁰ *Ibid.*, 176.

¹¹ Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 210.

¹² *Ibid.*; Шекуларац, *Добриловина*, 14; Пејовић, Чиликов, *Православни манастири*, 290. За иконографију Христа Пантократора в. О. Demus, *Byzantine mosaic decoration*, New Rochelle 1976, 17–21; J. T. Matthews, *The Byzantine use of the title Pantocrator*, *ОСР* 44 (1978) 442–462; eadem, *The changing interpretation of the dome Pantocrator*, in: *Actes du XV^e congrès international des études byzantines* II/A, Athènes 1981, 419–426; За српскословенски термин који одговара грчком Пантократор в. В. Савић, *Свемоћући и(ли) Сведржљиви у српскословенском језику*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 58/1 (Нови Сад 2010) 7–31; За наведене сачуване српске средњовековне споменике који поседују представу Христа Пантократора в. А. Gavrilović, *Christ Pantocrator*

in the dome of the church of the Virgin Hodegetria in the Patriarchate of Peć. Iconography and meaning, *ЗЛУМС* 43 (2015) 17–20, са старијом литературом; Прилично је ретка представа Христа Пантократора сигнирана епитетом Пантократора. Тако је, на пример, у Оморфи еклесији код Атине (крај XIII), Перивлепти у Мистри (1330–1340), Леснову (1346/1347), Богородици Одигитрији у Пећи (1335–1337): С. Габелић, *Манастир Лесново, историја и сликарство*, Београд 1998, 51.

¹³ За сликани програм сводова код храмова без куполе в. Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 107–108; Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980, 37, црт. 14, 38, 53, 65, 68–68, црт. 45, 72, 76–77, црт. 52, 97, 100–101, црт. 76 passim.

¹⁴ Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 107–108; В. Ј. Ђурић, *У сенци фиренђинске уније: Црква Св. Госиође у Мржеју (Бока кољорска)*, *ЗРВИ* 35 (1996) 26, 28.



Сл. 2. Христос Пантoкратор, анђели и симболи јеванђелиста
(фојто: С. Вуловић)
Fig. 2. Christ Pantokrator, angels and symbols of the Evangelists
(photo: S. Vulović)

вишкој, Старом Нагоричину, Леснову.¹⁵ Христос је одевен у хитон и химатион. Дуж његовог десног рамена види се клавус, сада готово потпуно истрвен. У левој руци држи јеванђеље чије су корице украшене бисерима, док десницом благосиља. Лево од нимба Христову представу пратила је, сада веома оштећена скраћеница IC , док је на десној страни читљиво XC . Реч је о скраћеницама које су припадале сигнатури уобичајено исписиваној уз представе Христа $\text{IC(XC)C(Y)X(PICTO)C(Y)}$.¹⁶ Занимљив је начин на који је урађен нимб око Христове главе. Он је сачињен од керамопластичких плочица декорисаних орнаментима изведеним у сасвим плитком рељефу. Аутори, чијој пажњи није промакло да истакну особени украс Христовог нимба, бележе да су орнаменти у виду лозица и розета.¹⁷ Ипак, може се уочити да су заступљени мотиви срца и круга уписани у правоугаони оквир. Каткад је нимбовима поклањана нарочита пажња, што показује њихово раскошно украшавање драгуљима, бисерима, филиграном или различитим поступцима сликања, рељефом или обрадом метала,¹⁸ или је украс био изведен утискивањем или урезивањем у дрво иконе.¹⁹

¹⁵ Габелић, *Манастир Лесново*, 54–55.

¹⁶ У стреластим заградама <> дата је реконструкција оштећених слова, у облику () разрешење текста под титлом, док је у угластим [] текст који следи, а није био исписан, / коса црта означава да је текст исписан с две стране лика, | док усправна црта означава да је текст који следи исписан у нижем реду.

¹⁷ Бошковић, *Архијектoнски сјоменици на Тари*, 149; Петковић (В.), *Прејлед*, 101; Шекуларац, *Добриловина*, 14; *Црква: календар српске православне ѡријаршије за ѡрoсју 2006 ѡдину*, Београд 2006, 167; Раичевић, *Сликарство Црне Горе*, 91.

¹⁸ В. Svetković, *Nimbi in the late Byzantine art: a reassessment*, *Niš and Byzantium* 13 (2015) 287–288, са наведеном релевантном литературом.

¹⁹ V. J. Djurić, *Icons of Yugoslavia*, Belgrade 1961, 83, Pl. II, 86, Pl. X etc.



Сл. 3. Анђео
Fig. 3. Angel

На пример, на посебан начин били су ређани тесери који формирају кругове у оквиру Христовог нимба из представе деизиса са јужне галерије у цариградској Светој Софији.²⁰ Нимбове рељефне иконе Богородице са малим Христом са јужне фасаде цркве Ваведња Богородичиног у манастиру Каленићу некада је красио оков.²¹ У сликарству насталом након обнове Пећке патријаршије, Добриловина представља најмлађи и усамљени познати пример рељефног украса на нимбовима светих, а ретке позније аналогije могу се видети у хиландарском параклису Св. Јована (1684), у цркви Светог Николе у Козанију (1737) и манастиру Месићу (1743).²² Сликач Добриловине је несумњиво имао у виду неку икону са оковом, те се одлучио да на особен начин, рељефом украси Сведржитељев нимб.

У нижем прстену, између зрака Христове мандорле, распоређени су анђели који носе ту мандорлу и симболи јеванђелиста (сл. 2).²³ На истоку је приказан анђео окренут налево, одевен у хаљину дугих рукава, преко које носи огртач. Његова одећа је оживљена цветићима изведеним са по три тачкаста наноса у виду бисера. Левом руком неприродно забаченом иза леђа, придржава мандорлу. Анђео је повијених колена, погнут под тежином мандорле чији терет прихвата, испред њега је заталасана драперија. По свему судећи, реч је о огртачу који му је спао. Над анђеловим десним крилом исписано је са једне стране: XC , а са друге се чита: PC[NI]C , што јасно одређује да овај анђео припада чину херувима (сл. 3). Југоисточно је представа крилатог бика чије је тело изведено зеленом бојом. Бик је окренут надесно, испред себе има јеванђеље чије окер корице красе бисери (сл. 4). Над крилом се чита преостали део сигнатуре: PC[KA] . На-

²⁰ В. Н. Лазарев, *Историја византијској сликарства*, Београд 2004, Т. 296; Svetković, *Nimbi in the late Byzantine art*, 288.

²¹ Б. Цветковић, *Каленић: иконографија и ѡлијичка ѡтеорија*, in: *Научни скуп манастир Каленић. У сусрет шестој стојодинишњици*, ed. Ј. Калић, Београд–Крагујевац 2009, 48, сл. 2; idem, *Nimbi in the late Byzantine art*, 290, fig. 3, 292.

²² Раичевић, *Сликарство Црне Горе*, 160, п. 323; ИСН III/2, сл. 77. Нешто млађи примери, из средине XVI века, могу се видети у католикону манастира Варлаама на Метеорима, v. D. Z. Sofianos, *Meteora. Itinerary*, Great Meteoro 1991, 26–29.

²³ О симболима јеванђелиста v. G. Galavaris, *The illustrations of the prefaces in Byzantine gospels*, Wien 1979, 36–49; R. S. Nelson, *The iconography of preface and miniature in the Byzantine gospel book*, New York 1980, 15–53, 109–117.



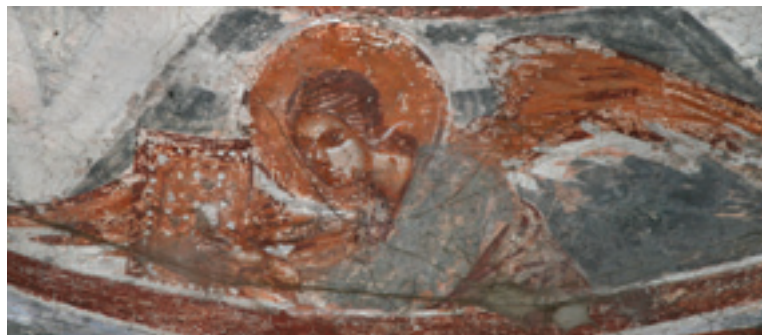
Сл. 4. Символ јеванђелисте Луке
Fig. 4. Symbol of Luke the Evangelist

редна фигура, ка југу, представља анђела који држи подигнуте руке више главе и учествује у ношењу Христове мандорле. Анђео је окренут ка фигури крилатог бика. Крај њега нису видљиви остаци сигнатуре. На југозападу нашла се представа крилатог лава чија је фигура, као и представа бика, у основи зелена. Предњим шапама придржава јеванђеље декорисаних корица. Испред лава се чита: $\mu\lambda[\rho\kappa\theta]$. На западу је приказан анђео, окренут ка лаву, подигнутих руку, како носи мандорлу. И овај анђео је представљен повијених колена, а испред њега је драперија залепршалог огртача. На северозападу је представа орла, окренутог у истом смеру у којем је и анђео. Тело орла је сиво, док су му крила сликана окер бојом. Као и лав, орао испред себе држи украшено јеванђеље. Пред главом орла чита се сигнатура: $\iota\omega(\text{ань})$. Наредна фигура, наликана на северу, последњи је приказани анђео који подигнутих руку над главом придржава Христову мандорлу. Усмерен је, као и орао, ка западу. И он је приказан повијених колена, а пред њим се сада готово једва види тканина спалог огртача. На североистоку је представа анђела, али за разлику од сагледаних апокалиптичних створења, његова фигура дата је у попрсју. Анђео пред собом држи украшено јеванђеље (сл. 5). Он је такође усмерен ка западу и његовом фигуром се завршава низ представа распоређених између зрака Христове мандорле у прстену под Пантократоровим попрсјем. Њега прати натпис: $\mu\lambda/\tau\epsilon(\text{н})$.

Тумачења различитих црквених отаца показују да није постојао усаглашен став приликом повезивања четири апокалиптична симбола с личностима одређених јеванђелиста, што потврђује и сачувано рукописно наслеђе.²⁴ Након средњовизантијског периода, који се одликује недоследношћу везивања симбола за одређене јеванђелисте, у доба Палеолога, а нарочито од последње четвртине XIV века, у византијској уметности завладала је прилична правилност у одређивању апокалиптичних створења.²⁵ Анђео је важио за симбол јеванђелисте Матеја, крилати лав за симбол јеванђелисте Марка, теле с крилима представљало је симбол јеванђелисте Луке, а орао је важио за

²⁴ В. Милановић, *Кулић и иконографија светіої Луке у православу до средине XV века*, in: *Црква Светіої Луке кроз вјекове*, ed. В. Кораћ, Котор 1997, 83–84.

²⁵ Д. Војводић, *Зидно сликарство Давидовице. Дојуне у ишчијавану шемајскої цркірама и дайіовање*, Зограф 39 (2015) 182, са старијом литературом.



Сл. 5. Символ јеванђелисте Матеја
Fig. 5. Symbol of Matthew the Evangelist

симбол јеванђелисте Јована.²⁶ У српској уметности од почетка XIV века до пред крај XV века наведена правилност везивања симбола доследно је примењивана, да би у доба турске власти, а посебно после обнове Пећке патријаршије дошло до измене раније утврђених симбола.²⁷ Како сведоче остаци сигнатура крај симбола приказаних у калоти куполе Добриловине, овде није био примењен новоусвојени систем из времена турске власти.

У нижем регистру добриловинске куполе приказана је небеска литургија (сл. 6).²⁸ Испод симбола јеванђелисте Матеја, на североистоку, постављена је часна трпеза наткриљена киворијумом. Стубићи киворијума су омотани црвеном тканином. Та тканина је заправо завеса – катапетазма, над киворијумом.²⁹ Декоративне завесе над киворијумом приказане су у Менологу Василија II.³⁰ Јасан помен рубрика које упућују на тренутке распростирања и скупљања катапетазме светих дарова или завеса на часној трпези, није лако пронаћи, изузев једног места у кодексу Барберини бр. 336 с краја VIII века. У том кодексу рубрика предвиђа да приликом рукоположења у чин презвитера, на почетку Анафоре као централне евхаристијске молитве, бива распростирање катапетазме светих дарова. Логичан моменат скупљања завесе над часном трпезом следио би непосредно пре уздизања Агнеца при

²⁶ С. Петковић, *Манастир Светіа Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 66; Nelson, *The iconography of preface*, 33–43; Г. Бабић, *Краљева црква у Сіугеници*, Београд 1987, 67; Војводић, *Зидно сликарство Давидовице*, 182. Ваља истаћи да је теле симбол јеванђелисте Луке још од најстарије традиције Иринеја Лионског коју су следили и потоњи византијски црквени писци: Милановић, *Кулић и иконографија светіої Луке*, 83.

²⁷ Војводић, *Зидно сликарство Давидовице*, 182–183. Обично су замењивани симболи раније везивани за јеванђелисте Јована и Марка: Петковић (С.), *Манастир Светіа Тројица*, 65–66; Војводић, *Зидно сликарство Давидовице*, 183, са наведеним бројним примерима.

²⁸ Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 210; Пејовић, Чиликов, *Православни манастіри*, 290; За представу небеске литургије v. Ch. Walter, *Art and ritual of the Byzantine church*, London 1982, 217–221; Бабић, *Краљева црква*, 68–69; eadem, *Литургијске теме на фрескама у Бојородичиној цркви у Пећи*, in: *Архиепископской Данило II и његово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 378–381; Т. Стародубцев, *Представа небеске литургије у куйоли. Прилої ироучавану*, in: *Трећа јујословенска конференција визаніолога*, ed. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радловић, Београд–Крушевац 2002, 381–411, са старијом литературом.

²⁹ За катапетазму v. ODB II, 1113; St. Symeon of Thessalonika. *The liturgical commentaries*, ed. S. Hawkes–Teeples, Toronto 2011, 91.

³⁰ ODB II, 1113.



Сл. 6. Небеска литургија (фото: С. Вуловић)
Fig. 6. Heavenly Liturgy (photo: S. Vulović)

речима „Светиње светима“, дакле пред причешће свештенослужитеља.³¹ На часној трпези су два свећњака и раскошно украшен, бисерима обрубљен антиминос. Иза часне трпезе стоји Христос раширених руку и обема благосиља. Христос је приказан као Велики архијереј,³² одевен је у сакос,³³ нешто дужих рукава на чијим су ивицама бисерима украшене траке, преко којег носи бели омофор са црним крстовима (сл. 7).³⁴ Тканину сакоса краси шара у виду мреже ромбова од којих су нека поља испуњена орнаментима,³⁵ док је у средишту других ромбова бисер. По један бисер краси и укрснице страница ромбова које подсећају

на цветове.³⁶ Христос упућује благослов обема рукама, што је у науци објашњено жељом да се нагласи идеја о истовременом вршењу небеске и земаљске литургије, које је својим Оваплоћењем и жртвом сам Христос установио.³⁷ Крај Христа су исписане сигнатуре, на левој страни *ic̄*, а на десној *xc̄*. Над Христовим нимбом, непосредно под киворијумом, чита се: *πρε̄ϋδε̄ σ̄ε̄ῑϋ̄ε̄|̄νᾱ λ̄ε̄τ̄|̄ϋ̄|̄ρ̄|̄γ̄|̄ν̄|̄ᾱ. [sic!]*. Сликара је често правио грешке у исписивању натписа, а неретко је стављао титлу на местима где није скраћивана реч. Тај манир ствара потешкоћу приликом рашчитавања појединих исписа, јер се не може поуздано утврдити на којим местима је текст скраћен, а на којима се над појединим графемама титла нашла без разлога. Титла је исписана на местима на којима није било могуће поуздано рашчитавање написаног текста. Необично је то што је живописац истакао да је реч о пређеосвећеној литургији. Тако сигнирана небеска литургија нема узора и аналогија у куполним програмима српских средњовековних, као ни поствизантијских споменика на подручју Пећке патријаршије.³⁸ На пример, над часном трпезом у цркви Богородице Одигитрије у Пећи исписано је: *с(в̄)та̄ тр̄пеза̄ н̄ с(в̄)та̄ л̄нт̄ϋ̄ρ̄γ̄|̄ᾱ.*³⁹ У Поганову је небеска литургија сигнирана као: *ε̄(ο̄)ϋ̄(ᾱ)σ̄τ̄β̄(ε̄)ν̄/ᾱ н̄*

³¹ *Евхологий Барберини гр. 336*, ed. Е. Велковской, С. Паренти, Омск 2011, 169, где је лоше преведено на руски као покров који се скида са светих дарова, сф. грчки текст: *Ibid.*, 381, на шта нам је скренуо пажњу С. Убипариповић.

³² Више о представама Христа Великог архијереја в. Т. Стародубцев, *Причешће айосѿола у Раваници*, Зограф 24 (1995) 53–59.

³³ За сакос в. Л. Мирковић, *Православна литургија I*, Београд 1982,³ 130; Walter, *Art and ritual*, 16–19; Д. Покровский, *Словарь церковных терминов*, Sharon 2002, 130; Т. Стародубцев, *Сакос црквених достѿојанствѿвеника у средњовековној Србији*, in: *Византијски свет на Балкану II*, ed. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 523–550; W. T. Woodfin, *The embodied icon: liturgical vestments and sacramental power in Byzantium*, Oxford – New York 2012, 26–28.

³⁴ За омофор в. Мирковић, *Православна литургија I*, 131–133; Walter, *Art and ritual*, 9–13; S. E. J. Gerstel, *Beholding the sacred mysteries. Programs of the Byzantine sanctuary*, Seattle–London 1999, 25–27. Покровский, *Словарь церковных терминов*, 99; Woodfin, *The embodied icon*, 13–16.

³⁵ За начине украшавања тканине в. А. Нитић, *Тканине и ѿрофани костюм у српском сликарству XIV и ѿрве ѿоловине XV века – ѿорекло и развој сѿишала*, Ниш и Византија 2 (2004) 317–333, посебно 319–320.

³⁶ Слична је шара тканине кавадiona који носи Стефан Мусић насликан у Новој Павлици. Сф. Б. Цветковић, Г. Гаврић, *Манасѿир Нова Павлица*, Краљево 2014, 26; Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића II*, Београд 2016, 50, црт. 5, 50–51, сл. 43–44.

³⁷ Стародубцев, *Причешће айосѿола*, 55–56, са старијом литературом.

³⁸ Засад нам нису познати ни примери из других куполних цркава ван тог подручја.

³⁹ Бабић, *Литургијске ѿеме на фрескама у Бојородичиној цркви*, 378, 380, сл. 3.



Сл. 7. Небеска литургија, Христос Велики архијереј, детаљ (фото: С. Вуловић)
 Fig. 7. Heavenly Liturgy, Jesus Christ the Great High Priest, detail (photo: S. Vulović)

с(вє)щєнна сл/с/жбл.⁴⁰ У цркви Светог Николе у Брезови небеска литургија је обележена натписом као: вшнна л(н)түргїа.⁴¹

Северно од часне трпезе креће поворка од три анђела, која су усмерена ка часној трпези (сл. 8). На челу те поворке је анђеоло-ђакон уз чији нимб је исписано: ꙗ. Одевен је у стихар украшен бордуром нашивеном око врата, рукава и при доњем рубу. Преко стихара има ораар.⁴² Дуж ораара пише: с(вє)|т|н|х|.ꙗ|о|ї|н. У испруженој десници држи кадионицу и њоме кади. Наредни анђеоло-ђакон (сл. 9) носи свећњак, крај њега је исписано: еџ, а на ораару се чита: с(ь)|а̅|ї|н|н̅|г(о̅сподн)|п(ом)|н(авн). За њим ступа, у истом смеру окренут,

анђеоло-ђакон који на глави носи црвени покровац.⁴³ На ораару тог добриловинског анђеоло-ђакона исписано је: ꙗ|о|ї|н|[а]|с̅|ї|н̅|а. Овај прекинути текст се у ствари наставља на ораару претходног анђеоло. Крај нимба последњег од три анђеоло очувала се сигнатура: с̅рл/(фидь).⁴⁴ У овој прилици скренућемо пажњу на прилично ретку појаву да се натписима означава припадност одређеним чиновима у небеској јерархији. Бестелесна бића приказана у облику анђеоло, као овде у Добриловини, слично су сигнирана, на пример, у своду ђаконикона Митрополије у Мистри.⁴⁵ Међу ретке примере неуобичајене праксе исписивања анђеолоских чинова спадају и представе херувима из поткуполног простора цркве Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији.⁴⁶

На почетку поворке, са јужне стране часне трпезе, ступа Христос, архијереј, одевен на неуобичајен начин (сл. 10). Преко сакоса носи одевни предмет налик фелону чије су шаре истоветне украсу сакоса који има на својој другој представи, оној иза часне трпезе. Испод се види доњи део епитрахиља, док преко „фелона“ носи омофор. Под ручним зглобом Христове десне руке наликана је необична правоугаона тканина налик лоросу, са чије доње ивице виси кићанка.

⁴⁰ Б. Живковић, *Појаново. Црквице фресака*, Београд 1986, 12–13, 15.

⁴¹ Р. Станић, *Црква Светио Николе у Брезови код Ивањице*, Саопштења 25 (1993) 107; О литургији пређеосвећених дарова в. Л. Мирковић, *Православна литургија II*, Београд 1983³, 124–136; Н. Успенски, *Литургија љређеосвећених дарова (историјско-литургијски ојлед)*, превод са руског језика Д. Ђого – http://www.verujem.org/teologija/uspenski_predjeosvecena.htm [19. 7. 2017]; Покровский, *Словарь церковных терминов*, 83–84; Т. И. Афанасьева, *Славянская литургия Преждеосвященных Даров XII–XV вв: Текстология и язык*, Санкт-Петербург, 2004; Ј. Фундулис, *Литургија I*, Краљево 2004, 223–228; С. Алексопулос, *Богословские аспекты литургии Преждеосвященных даров*, in: *Православное учение о церковных таинствах I*, ed. М. Желтов, Москва 2009, 461–478; Р. М. Хрваћанин, *Историјско-бојословска анализа српских шїа̅мїаних литургијара из XVI вијека*, Београд 2017 (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Православно-богословски факултет), 266–283.

⁴² За стихар и ораар в. Мирковић, *Православна литургија I*, 124–126; Walter, *Art and ritual*, 16–17; Покровский, *Словарь церковных терминов*, 100, 139–140; Woodfin, *The embodied icon*, 5–9.

⁴³ За покровце в. Мирковић, *Православна литургија I*, 117–118; Покровский, *Словарь церковных терминов*, 110.

⁴⁴ Графема „с̅“ је натписана више слова „т̅“.

⁴⁵ М. Χατζηδακς, *Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη της Μητρόπολης του Μιστρά*, ΔΧΑΕ 9 (1977–1979) 159, πίν. 44, 46–47.

⁴⁶ А. Гавриловић, *О разлозима сликања херувима у јојку-јолном јросїјору цркве Богородице Одишїирије у Пећкој љаїријаршији*, Ниш и Византија 15 (2017) 290–291, сл. 1–2, 292.



Сл. 8. Небеска литургија, ѿворка анђела, дејалъ (фото: С. Вуловић)
 Fig. 8. Heavenly Liturgy, procession of angels, detail (photo: S. Vulović)

Није јасно дочаран начин на који је ова тканина ношена, као ни који је елемент одежде живописац желео да представи. Христос је благо погнут, а пред собом у рукама носи путир, наткриљен звездицом, из којег вири кашичица. Преко путира је пребачен покровац, који је сликар невешто насликао приказавши тканину покривца како прелази на стубић балдахина. Она није обмотана о њега на начин како је обмотана на остала три стубића. Тканина на овом стубићу је изостала, што је сликар надоместио приказом дужег покривца који спада и прелази преко стубића.⁴⁷ Христос са путиром у оквирима небеске литургије неубичајено је решење. Путир у Христовим рукама не јавља се на сценама насталим знатно раније пре осликавања Добриловине,⁴⁸ али ни на онима које су му временски ближе, осим цркве у Брезови.⁴⁹ Крај Христовог нимба је уобичајена сигнатура $\text{I}(\text{HCOY})\text{C}(\text{Ь}) / \text{X}(\text{P}(\text{HCTO})\text{C}(\text{Ь}))$, док је над главом Христа серафим. Христа прати анђео-ђакон који у десници носи рипиду, док у левој руци држи кадионицу и њоме кади током кретања повор-

ке која се приближава часној трпези (сл. 10). Дуж његовог орара пише: $\text{C}(\text{BE})|\text{T}|\text{H}|\text{E}|\text{O}|\text{J}|\text{E}$. Наредни учесник литургије је анђео-свештеник који у рукама, подигнутим више главе, држи велики сасуд наткриљен звездицом, преко које је пребачен црвени покровац. Иза њега су два анђела-свештеника, од којих први држи плитки сасуд (патену) прекривен покривцем црвене боје.⁵⁰ Други је одевен у фелон орнаментисаног налицја под којим се види бели стихар и епитрахил.⁵¹ Њега прати сигнатура: $\text{Г}(\text{AВP}|\text{H}|\text{Л})$. У рукама подигнутим више главе држи нешто дубљи сасуд преко којег је пребачен црвени покровац. За њим следи анђео-ђакон над којим је натпис: $\text{A}(\text{P}(\text{X}|\text{A}|\text{H}|\text{A}|\text{H}|\text{E})|\text{H}|\text{X})$,⁵² а на његовом орару сликар је исписао: $\text{C}(\text{BE})|\text{T}|\text{H}|\text{E}|\text{O}|\text{J}|\text{E}|\text{H}|\text{E}|\text{P}|\text{H}|\text{E}$. У подигнутим рукама носи над главом велики аер у чему му помаже наредни анђео-ђакон,⁵³ на чијем орару пише: $\text{C}(\text{BE})|\text{T}|\text{H}|\text{E}|\text{O}|\text{J}|\text{E}|\text{H}|\text{E}|\text{P}|\text{H}|\text{E}|\text{H}|\text{E}$. Последњи у поворци која часној трпези прилази са јужне стране јесте анђео-ђакон, над којим је преостала сигнатура: $\text{P}(\text{P}|\text{R}|\text{E}|\text{C}|\text{T}|\text{O}|\text{H}|\text{E})$.⁵⁴ У рукама држи две рипиде (сл. 11).⁵⁵ Дуж његовог орара се чита: $\text{C}(\text{BE})|\text{T}|\text{H}|\text{E}|\text{O}|\text{J}|\text{E}|\text{H}|\text{E}|\text{P}|\text{H}|\text{E}$. На ораримa анђела исписивано је $\text{C}(\text{BE})|\text{T}|\text{H}$, $\text{C}(\text{BE})|\text{T}|\text{H}$ као на пример на предста-

⁴⁷ За звездицу, кашичицу и покривце v. Мирковић, *Православна литургија* I, 118–119; Покровский, *Словарь церковных терминов*, 56, 79, 110, 161.

⁴⁸ Стародубцев, *Представа небеске литургије у куйоли*, 381–411.

⁴⁹ На пример, Христос не носи путир у Ломници и Петковици: Б. Голубовић, *Зидно сликарство цркве манастира Пејковице у Фрушкој јори*, ЗЛУМС 22 (1986) 87–88, црт. 2; Љ. Шево, *Манастир Ломница*, Београд 1999, 95. Сва је прилика да није носио путир ни у Озрену, мада је Христос анђелу пружао неки предмет, непрепознатљив услед оштећења. Н. Ложњаковић, *Манастир Озрен у свейћу испраживања обављеној ѿкоком и након конзервативорско-реститурајорских радова 2012. г.*, Београд 2015 (мастер рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет), 28, сл. 7–8. У Брезови Христос десном руком благосиља, а у левој носи пехар: Станић, *Црква Свейої Николе*, 107.

⁵⁰ О богослужбеним сасудима патени и путиру v. Мирковић, *Православна литургија* I, 116–117; Покровский, *Словарь церковных терминов*, 47–48, 132.

⁵¹ За презвитерске одежде v. Мирковић, *Православна литургија* I, 124–129; Walter, *Art and ritual*, 13–16, 19–20; Покровский, *Словарь церковных терминов*, 53, 91–92, 115–116, 139–140, 148; Woodfin, *The embodied icon*, 9–13.

⁵² Графеме „ар“ су исписане у лигатури.

⁵³ За анђеле-ђаконе са аером v. М. Tomić-Djurić, *To picture and to perform. The image of the Eucharistic liturgy at Markov Manastir (II)*, Зограф 39 (2015) 138–143.

⁵⁴ Слово „с“ је написано над словом „е“.

⁵⁵ За рипиде v. Мирковић, *Православна литургија* I, 118; Покровский, *Словарь церковных терминов*, 126.



Сл. 9. Небеска литургија, анђео-ђакон, дејшаљ
 Fig. 9. Heavenly Liturgy, angel-deacon, detail

ви анђела-ђакона, првог у поворци учесника небеске литургије у Рибници.⁵⁶ Исписивање другог текста на орарима учесника небеске литургије спада у још једно ретко решење примењено у сликарству Добриловине.

Необичност натписа у оквирима небеске литургије у цркви Светог Ђорђа у Добриловини покреће најпре питање зашто је сликар истакао да је баш у питању литургија пређеосвећених дарова? Чини се да таква одлука творца идејног програма Добриловине није нимало непромишљена. Литургија пређеосвећених дарова врши се током Васкршњег поста у оне дане када се не служи потпуна литургија, која се у дане Великог поста врши само суботом, недељом, на Благовести (када оне падну у време Васкршњег поста), на Велики четвртак и Велику суботу.⁵⁷ Поменути натпис

⁵⁶ М. Мршовић, *Фреско сликарство цркве Светиої Ђорђа у Подјорици*, Београд 2012 (мастер рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет), 33, сл. 16. Детаљније о Трисагиону, уз старије примере в. М. Марковић, *Пројрам живописа у куйоли*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 101–102.

⁵⁷ Е. Wellesz, *A history of Byzantine music and hymnography*, Oxford 1961, 123–124; Мирковић, *Православна литургија II*, 124; Покровский, *Словарь церковных терминов*, 83; Фундулис,



Сл. 10. Небеска литургија, Христос и анђео-ђакон, дејшаљ
 Fig. 10. Heavenly Liturgy, Christ and angel-deacon, detail

свакако не бисмо могли објаснити као самовољну одлуку не нарочито ученог сликара. Нема сумње да је идејни творац желео да нагласи виши значај насликане небеске литургије коју служи Христос. Важно је истаћи да „на литургијама светог Василија Великог и светог Јована Златоустог поје црква у време великог входа да ми тајно представљамо херувиме, а на пређеосвећеној учи она у својој песми, да саме небеске силе служе заједно са нама, јер овде улази цар славе не у слици и символу, него у реалности и у суштини тела и крви своје“.⁵⁸ Док се на литургијама светог Василија Великог и светог Јована Златоустог поштују још неосвећени свети дарови, јер ће уследити њихово освећење, на литургији пређеосвећених дарова они сештују као освећени и савршени, пошто су поста-

Литургија I, 223; S. Alexopoulos, *Presanctified on March 25? Glimpses in the liturgical practice of Constantinople before the council in Trullo (691/2)*, *Bollettino della Badia Graeca di Grottaferrata* 5 (2008) 7–25. За литургију пређеосвећених дарова в. и радове: М. Arranz, *La liturgie des Présanctifiés de l'ancien Euchologe byzantin*, *OCP* 47 (1981) 332–388; R. Mikhail, *The Presanctified Liturgy of the Apostle Mark in Sinai Ar. 237 (13th c.): text and commentary*, *Bollettino della Badia Graeca di Grottaferrata* 12/3 (2015) 163–214; idem, *The Coptic church and the Presanctified Liturgy: the story of a rejected tradition*, *The Alexandria School Journal* 3 (2016) 2–30. У овој прилици захваљујемо на несебичној помоћи др Србољубу Убипариновићу и колегицима Тамари Рајковић и Анђелији Козакијевић.

⁵⁸ Мирковић, *Православна литургија II*, 133–134. Свечано преносење светих дарова са жртвеника на часну трпезу праћено је певањем химне: „Сада Небеске Силе с нама невидљиво служе: јер ево улази Цар славе; ево већ принесена тајанствена Жртва долази, свечано праћена.“



Сл. 11. Небеска литургија, ѿворка анђела, дејтал
Fig. 11. Heavenly Liturgy, procession of angels, detail

ли само тело и крв Спаситељева.⁵⁹ Ликовна представа небеске литургије је надахнута великим входом, и њен узор је био стварни обред.⁶⁰ Чини се да појаву путира у Христовим рукама можемо да објаснимо чињеницом да је у Добриловини јасно наглашено да је реч о литургији пређеосвећених дарова. Наиме, управо ова литургија називана је и „знаменовањем чаше“, односно „освећењем чаше“, јер се као главни моменат службе јавља „освећење чаше“ пређеосвећеним хлебом.⁶¹ Древна пракса, која се састојала само од спремања Агнеца, као и много каснија, приликом које се он натапао светом крвљу, темеље се на чињеницама да вода и вино у чаши за време пређеосвећене литургије постају Крв Христова. У древној пракси садржина чаше се сматрала освећеном кроз додир са Агнецом, у знатно познијој кроз додир са капима свете крви којом је Агнец био натопљен у тренутку припремања.⁶² Дакле, у Добриловини Христос архијереј носи путир са већ сједињеним даровима припремљеним за Свету

тајну причешћа по узору на поредак пуне литургије Јована Златоустог или Василија Великог. Изглед саме часне трпезе на којој су два свећњака, антиминос као и завесице обмотане око стубића балдахина, особени за литургију пређеосвећених дарова, показују жељу да се евоцира реални, овоземаљски литургијски обред. Будући да је овде приказан велики вход, сликар је приказао умотане завесе око стубића балдахина над часном трпезом вероватно у жељи да исказе стање завеса на царским дверима. Током литургије пређеосвећених дарова апостола Јакова свештеник изговара Молитву завесе. Управо на тој литургији завесе на царским дверима остају затворене све до великог входа.⁶³ Тамне боје Христове одежде такође су у сагласју са чињеницом да је реч о пређеосвећеној литургији која се служи у току Велике четрдесетнице, када свештенослужитељи носе одећу тамних боја.⁶⁴ На стварни литургијски чин подсећају и на орарима анђела исписани делови молитве Трисветог (τρισάγιοι, τρισάγιον) – Свјати Боже, Свјати Крепки, Свјати Бесмртни, помилуј нас – која се приноси Светој Тројици.⁶⁵ Такође,

⁵⁹ Мирковић, *Православна литургија* II, 134.

⁶⁰ Бабић, *Литургијске теме на фрескама у Бојородичиној цркви*, 379; Марковић, *Пројрам живописа у куйоли*, 99, 101; Стародубцев, *Представа небеске литургије у куйоли*, 382; Walter, *Art and ritual*, 217–221; За велики вход v. R. Taft, *The great entrance: a history of the transfer of gifts and other preanaphoral rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, Roma 1975; Мирковић, *Православна литургија* II, 82–88; као и другу релевантну литературу наведену код: Стародубцев, *Представа небеске литургије у куйоли*, 382, п. 7.

⁶¹ Успенски, *Литургија ѿређеосвећених дарова*; Алексопулос, *Богословские аспекты литургии Преждеосвященных даров*, 474–477.

⁶² Алексопулос, *Богословские аспекты литургии Преждеосвященных даров*, 477.

⁶³ *Литургија ѿређеосвећених дарова Свейоїа айосїола Јакова Браїа Божјеїа: (Велики уїорак)*, ed. В. Вуловић, Х. Столић, Вршац 1996, 5; *Божансївена литургија свейоїа айосїола Јакова браїа Божијеї и ѿвої ейискоїа Јерусалимскої*, ed. Х. Столић, Београд 1985; Епископ Атанасије (Јевтић), *Божансївена Литургија, свешїенослужење, ѿричешїе, заједница боїочовечанскої Тела Хрисївої* II, Београд–Трбиње 2007, 30–31.

⁶⁴ *Литургија ѿређеосвећених дарова Свейоїа айосїола Јакова Браїа Божјеїа*, 5; Ј. Фундулис, *Литургијчке недоумице*, Краљево 2007, 187–189.

⁶⁵ Мирковић, *Православна литургија* I, 202–203; Покровский, *Словарь церковных терминов*, 145.



Сл. 12. Пророци Давид, Соломон и Валаам
 Fig. 12. Prophets David, Solomon and Balaam

жеља за што исцрпијем приповедању о јединству цркве и учешћу бесплотних сила у обреду огледа се и у сигнатурама које прате анђеле, додуше невешто исписаним. Напоследку, треба напоменути и то да је литургија пређеосвећених дарова богослужење које је састављено од вечерње и причешћа,⁶⁶ а које се од XVII столећа постепено почело служити ујутру, иако је и даље формално започињало вечерњом службом.⁶⁷ Могуће је и да је ова промена у богослужбеној пракси, чији се почети везују за време настанка сликарства Добриловине, додатно утицала на приказивање баш ове литургије у њеној куполи.

Испод небеске литургије, између четири прозора у тамбуру, насликане су по три стојеће фигуре старозаветних профета. Представљање пророка у том делу цркве било је у складу са већ устаљеним на-

чином осликовања средњовековних храмова, када се у калоти куполе налазио Христос Пантократор.⁶⁸ У кубету Добриловине до сада је идентификована само једна личност из Старог завета, док текстови исписани на свицима уопште нису били разматрани у науци.⁶⁹ Представе свих пророка насликане поред уских прозорских отвора оштећене су у мањем степену, што наводи на закључак да је до тога дошло приликом постављања нових прозорских оквира или услед спољашњег атмосферског утицаја.⁷⁰ Фигуре про-

⁶⁸ Такав начин осликовања црква препоручује се и у Ерминји Дионисија из Фурне: М. Медић, *Сѣтари сликарски љиручници III*, Београд 2005, 527; Т. Παπααστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της παλαιολόγειας περιόδου στη Βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήνα 2001, 39; Бабић, *Краљева црква*, 69–72.

⁶⁹ У време када је Сретен Петковић посетио цркву највећи део живописа био је прекречен. Ипак, он је видео да је у тамбуру куполе насликано дванаест пророка, али је идентификовао само Илију. V. supra.

⁷⁰ Прозори нису проширивани, што се може закључити на основу орнамената очуваних у фрагментима на допрозорницама. О архитектури v. М. Шупут, *Српска архитектура у доба*

⁶⁶ Мирковић, *Православна литургија I*, 128–129.

⁶⁷ Фундулис, *Литургија I*, 224. Ова промена је наилазила на критику, јер она представља олакшавајуће решење које је довело у питање смисао целодневног поста: *ibid.*, 224, 226.



Сл. 13. Пророк Валаам
Fig. 13. Prophet Balaam

рока сликане су на позадини која је подељена у две траке, од којих је виша за две трећине шири од оне која представља неку врсту тла. Прва од три фигуре, насликане између источног и јужног прозорског отвора, има кратку полукружно обликовану браду

ѱурске власїи 1459–1690, Београд 1984, 73; eadem, *Сїоменици срїскої црквеної їрадиїелїства XVI–XVII век*, Београд 1991, 65–66; Пејовић, Чиликов, *Православни манасїири*, 289.

и коврцаву седу косу коју највећим делом прекрива круна украшена бисерима (сл. 12). Појава поменуте владарске инсигније и типологија лика те фигуре, као и остатак пратећег натписа – пр(о)рокъ/(да)вид(ъ) – откривају да је реч о цару и пророку Давиду. Он има плашт опточен бисерима и у десној руци држи свитак који је насликан до источног прозора, а услед оштећења није могуће закључити шта је било исписано на њему: ...да|...ац|...а|...с|.... До Давида је насликан његов наследник, Соломон: пр(о)рокъ/соломонъ.⁷¹ Млади голобради цар има истоветну круну на глави и одежду сличну очевој, осим што му је плашт скромније украшен и без шара које се могу видети на наличју Давидовог плашта. Соломонов огртач има само неколико украса у виду цветића сличних као код анђела који узносе Христа у калоти куполе.⁷² На свитку који Соломон држи исписан је стих: Пс 45, 11: слшн |даци |н внж|дъ н рг|клонн |ѣхо т|воје [sic!].⁷³ Поменути цитат се често исписује на свитку пророка Давида и чита се на богослужењу у дане Богородичних празника и празника Христовог рођења. Из тог разлога се и у Ерминији Дионисија из Фурне препоручује да свитак са тим текстом држи пророк Давид када је насликан уз представу Благовести.⁷⁴ У великом броју српских средњовековних цркава Давид држи ротулус са тим цитатом [Ариље, Богородичина црква у Пећи, Грачаница (на југоисточном ступцу у наосу и потрбушју лука изнад улаза у наос) итд.].⁷⁵ Познато је да пророк Соломон, у ретким случајевима, такође може да држи свитак са цитатом из Псалама, а исти текст као у Добриловини исписан је на Соломоновом свитку, у оквиру сцене Благовести, у цркви Светог Ѓорђа у Сучави.⁷⁶

Наредна старозаветна личност, као и већина профета насликаних у куполи цркве Светог Ѓорђа у Добриловини, одевена је у хитон и химатион, а на десном рамену има бисерима опточен клавус (сл. 13). На основу натписа крај ореола зна се да је то пророк Валаам: пр(о)рокъ/ валлаам.[sic!],⁷⁷ а на свитку који држи исписан је цитат из четврте књиге Мојсијеве, Бр 24, 17: звез|дъ от| како|вшю| свва|вшю| при|внѡ, који чини саставни део богослужења за празник Христовог рођења – Божић. Када се врач Валаам слика са свитком у

⁷¹ Старозаветни цареви се најчешће сликају у пару у источном делу тамбура и та традиција се може пратити још од XI века: Палацасторакѣс, *О диакосмос тоу троулов*, 174–175.

⁷² V. supra.

⁷³ Правилно би било: слшн |даци |н внж|дъ н при|клонн |ѣхо т|воје. У цитатима је присутно вокализовано слово „а“, што је уобичајено у натписима из XVII века. Велику захвалност дугујемо проф. Ирени Шпадијер за проверу тачности ишчитаних натписа.

⁷⁴ Медић, *Сїари сликарски ѱриручници III*, 253.

⁷⁵ Палацасторакѣс, *О диакосмос тоу троулов*, 188; A. Gravggaard, *Inscriptions of old testament prophecies in Byzantine churches*, Copenhagen 1979, 28–29; Д. Војводић, *Зигно сликарсїтво цркве Свейїої Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 49; Љ. Поповић, *Фииуре ѱророка у куйоли Боїородице Одиїиїрије у Пећи. Иденїиїфикација и їумачење їексїова*, in: *Архиеїискої Данило II и њеїово доба*, ed. В. Ј. Ѓурић, Београд 1991, 448; Б. Тодић, *Грачаница: сликарсїтво*, Београд 1988, 99, 250; Голубовић, *Зигно сликарсїтво Пеїїковице*, 88.

⁷⁶ E. Dragnev, *Les registres des prophètes et des apôtres dans le tambour de la tour de l'église St. George de Suceava: implications liturgiques et historiques*, Anastasis 2/1 (Artes 2015) 72.

⁷⁷ Правилно би било: валлаам



Сл. 14. Пророк Амос
Fig. 14. Prophet Amos

руци, на њему је увек исписан тај цитат, јер је те речи изрекао на путу у Моавску земљу благословивши синове Израилеве и наговестивши Христов долазак.⁷⁸ Валаам је насликан са дужом седом косом и брадом која му пада до испод врата, док сликарски приручници препоручују да се он слика као старац округле браде са повезом на глави. Примера ради, таква ико-

⁷⁸ A. Rahlfs, *Die alttestamentlichen Lektionen der griechischen Kirche*, Berlin 1915, 126 [32]; Gravgaard, *Inscriptions*, 22; *Prophetologia* I, fasc. 1, ed. C. Höeg et G. Zuntz, Copenhagen 1939, 37–38, L 1b; С. Кукијарис, *Текстови највише на предсјавама Усијења Богородичиној у византијској уметности*, Зограф 38 (2014) 148.



Сл. 15. Пророци Гедеон, Арон и Јона (фото: С. Вуловић)
Fig. 15. Prophets Gedeon, Aaron and Jonah (photo: S. Vulović)

нографија Валаама може се видети у оквиру Богородичиног Успења у Старом Нагоричину, у Ломници, као и у лози Јесејевој на западном зиду наоса цркве Христа Пантократора у Дечанима, с тим што је у Дечанима насликан као проћелави старац без повеза.⁷⁹ Иако је Валаам прорекао Христово оваплоћење из племена Јаковљевог, његова фигура у тамбуру цркве, међу другим пророцима и старозаветним свештеницима, особена је, као и његова иконографија, која се разликује од већ устаљеног начина приказивања тог пророка. Валаам је обично био део сликаног репертоара оних храмова који садрже већи број појединачних старозаветних личности.⁸⁰ Тројица пророка представљених на југоисточном делу тамбура окренута су ка истоку и сваки од њих држи свој свитак у десној руци.

Истоветно је постављен и пророк Амос – (пр(о)рок)ъ/ амосн [sic!]⁸¹ – насликан западно од јужног прозора, као средовечан човек кратке косе и мале, полукружно обликоване браде и бркова (сл. 14). Необично је и без аналогија то што Амос на глави има круну. Она је скромније украшена од Давидове и Соломонове, а свитак до њега није очуван. У источнохришћанској уметности пророк Амос се слика као проседи или

⁷⁹ Медић, *Сџари сликарски џручници* III, 255; Б. Тодић, *Сџаро Нагоричино*, Београд 1993, 107; Шево, *Ломница*, 81; В. Милановић, *Сџарозавейне џеме и Лоза Јесејева*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и сџудије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 221–222; Б. Тодић, *Срџско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 103, 107, 315.

⁸⁰ Валаам је сликан не само као појединачна фигура међу пророцима већ и у сценама *Лоза Јесејева*, *Усијење Богородице*, као и у развијеној представи *Пророци су џе најовестили*: Војводић, *Ариље*, 152–155; Тодић, *Срџско сликарство*, 103, 107, 315.

⁸¹ Правилно би било: амос



Сл. 16. Пророци Самуило, Захарија и Илија (фото: С. Вуловић)
 Fig. 16. Prophets Samuel, Zechariah and Elijah (photo: S. Vulović)

седи човек са краћом или дужом косом и полукружно обликованом брадом. Како сликарски приручници наводе да се Амос слика само као старац округле браде и не дају упутство за дужину пророкове косе, у уметности су се развила два типа његове представе: са бујнијом брадом и дужом косом (што се може видети нпр. у цркви Светог Спаса у Штипу, Светим Апостолима у Пећи) или краћом косом и мањом брадом као у Добриловини и цркви Светог Николе у Новом Хопову.⁸²

Следећи у низу су два млада пророка који су окренути један ка другом, чинећи тако пар. Пророк Авакум – пр(о)рокъ/ авакумне – држи у левој руци свитак на којем је исписан један од његова два позната цитата, Ав 3, 2: † г[оспод]н хс[лншо] слх т[вон] н в[конх] се| г[оспод]н [sic!].⁸³ У раном средњем веку Григорије Назијански протумачио је тај стих као пророштво о Христовом

васкрсењу, па се на тог пророка временом гледало као на пророка спасења. У књизи попа Данила (1674) препоручује се да се тај цитат испишује уз сцену Распећа Христовог.⁸⁴ Иако поменути текст често прати и пророков препознатљив гест са руком подигнутом ка уху, овде је Авакум, као и већина профета, насликан како једном руком држи свитак, док му је друга у молитвеном ставу.⁸⁵ Његов химатион је испуњен црвеним и белим бисерима у виду цветића. Крај Авакума је насликан пророк кратке косе и без браде, чији натпис са именом није остао очуван: пр(о)рокъ/..., док је текст на свитку делимично оштећен: ...|...|ъ с...|беж...|щоръ|лѣ|-. На основу иконографије и уобичајене античке оде-

⁸² Медић, *Сѣари сликарски ѣриручници* III, 243; С. Габелић, *Сликарство XIV века у Св. Сѣасу (Цркви Вазнесења) у Шѣићу*, Patrimonium.Mk 2/3-4, 5-6 (2009) 104, 106; Р. Зарић, *Фреске у средњем ѣравеју цркве Свеііих ајосѣола у Пећи*, Саопштења 25 (1993) 65. И овом приликом изражавамо захвалност Милице Поповић, која нам је уступила фотографије пророка из Новог Хопова.

⁸³ Правилно би било: † гн̄ в[лншахъ] слх т[вон] н в[конх] се| гн̄

⁸⁴ Цитат из Добриловине се чешће испишује на свитку пророка Авакума од његовог другог цитата (Ав 3, 3): Lj. Popovich, *Hitherto unidentified prophets from Nova Pavlica*, Зограф 19 (1988) 38; М. Медић, *Сѣари сликарски ѣриручници* II, Београд 2002, 315; Παπαααστοράκης, *О διάκομος του τρούλου*, 233; Gravgaard, *Inscriptions*, 45.

⁸⁵ О иконографији пророка Авакума и његовом необичном положају главе v. Ch. Walter, *The iconography of the prophet Habakkuk*, REB 47 (1989) 251-260; Медић, *Сѣари сликарски ѣриручници* III, 243; Бабић, *Краљева црква*, 72-73.

жде, вероватно да је на том месту насликан Захарија Срповидац.⁸⁶

Између западног и северног прозора тамбура насликан је један старозаветни првосвештеник окружен фигурама једног пророка и једног старозаветног судије (сл. 15). До западног прозора је средовечан човек, проседе кратке, полукружне браде и бркова. Натпис крај њега открива да је реч о Гедеону: <пр(о)рокъ> / гѣд(ε)ωн,⁸⁷ а свитак који држи је добро очуван, али није могуће протумачити његову садржину због мноштва грешака у исписаном цитату: † бѣнѣ|днг|окъ|бон|нше|с гее|рон. Поред Гедеона је Арон – пр(о)рокъ/ арронъ[sic!]⁸⁸ – насликан као старац дуге седе косе и браде која му пада до средине груди. На глави има тефилу, а одевен је у дугачку тунику која је подвезана у струку и преко ње има огртач. Он такође држи свитак са нечитљивим текстом: † при|дтввъ|зды|наго|нги|ю, уместо неког од предмета који се често сликају у руци тог старозаветног првосвештеника. Арон најчешће у једној руци држи расцветалу палицу, а понекад у другој кадионицу или стамнос.⁸⁹ Познати примери његових представа показују да се у уметности након обнове Пећке патријаршије Арон чешће сликао са развијеним свитком. Примера ради, у Грачаници, на североисточном ступцу крај олтара (1321), Арон држи расцветалу палицу и стамнос, док на млађем слоју сликарства у спољашњој припрати (1570), насликан у ложици на луку изнад улаза у наос, држи свитак и кадионицу.⁹⁰ У Петковици носи расцветалу палицу и свитак са текстом (Ис 11, 1), као и у куполи манастира Озрен.⁹¹ У Пустини је Арон насликан на потрбушју северног поткуполног лука у медаљону и са свитком у руци.⁹²

Са његове леве стране насликан је проћелави старац кратке седе косе и полукружно обликоване браде, одевен у тунику и огртач. Крај те пророчке представе није остао очуван натпис са именом: пр(о)рокъ/(юна). Ипак, на основу иконографије и типологије лика профете, као и цитата (Јон 2, 3) исписаног на свитку који пророк држи у руци – възь|пнх| въ гѣ|нальѣ|ї мо|ен| къ го(сподъ)| ѿ [sic!]⁹³ – јасно је да је реч о Јони. Наведени цитат, као део паримије која се чита на богослужењу Велике суботе,⁹⁴ често је у византијској

уметности исписиван на свицима пророка Јоне.⁹⁵ У књизи попа Данила (1674) препоручује се да се тај стих, као и цитат пророка Авакума, исписује уз сцену Распећа Христовог.⁹⁶

Последње три личности, насликане између северног и источног прозора, по гестовима и положајима тела највише доприносе живости сликарства тог дела куполе, разликујући се од статично постављених фигура претходно описаних профета (сл. 16). Поред тога, ово су једини пророци код којих се могу видети остаци већих ореола, које је уметник првобитно насликао. Први у низу, Самуило – <пр(о)рокъ>/ самонл – насликан је као старац таласасте седе косе. Пророк има бујну браду и бркове и у левој руци држи свитак са цитатом из своје књиге, 1Сам 16, 12: † рече| в[ог]ъ ка| [са]монн|ль[с] ваз|ма рω(гъ)| пома|за[sic!]⁹⁷. Тај стих из Прве књиге Самуилове чита се на Велики четвртак према јерусалимском литургијском типу богослужења.⁹⁸ Профета је горњим делом тела окренут удесно и гледа ка горе. Старозаветни свештеник Захарија – прор(о)къ зхариа[sic!]⁹⁹ – насликан је леђима окренут Самуилу и са обе руке држи развијени ротулус у висини груди, Лк 1, 68: † вл[аго]с[ло]вѣ|нь г[оспод]ъ| в[ог]ъ ї м|льъ ко| посе|тнѣ. Захарија има дугу седу косу, од које се виде два прамена која падају низ десно раме, на темену главе има пророчку капу, а највећи део врата прекрива седа брада. Његов химатион је пребачен преко десног рамена и руке и пада му иза леђа. У куполи Добриловине насликан је и пророк Илија – прор(о)къ/ на(ъ)на – као старац дуге седе косе, бујних бркова и браде. Одевен је у хитон и химатион као и већина старозаветних личности, па нема милот који је карактеристичан за тог Јелисејевог учитеља и по којем се лако препознаје.¹⁰⁰ Десном руком благосиља, а развијени свитак у његовој левој руци, још увек очуван, садржи речи из Друге књиге о царевима (2Цар 2, 6): † рече| нлна| къ еанс|ею се|дї 8 .о|здає. |м ко| посла| ме г[оспод]ъ| до ю|рѣд|на [sic!].¹⁰¹ Његов поглед усмерен је ка Христу насликаном иза часне трпезе у калоти куполе.

У прстену куполе, испод представа пророка, постоје остаци натписа исписаног црвеним словима на белој позадини (сл. 17). Натпис почиње на истоку и овичен је бордуром, с тим да је бела средишна површина на појединим местима изузетно уска, па су

⁸⁶ Иако се пророк Данило такође слика као голобради младић, он се лако препознаје по својој персијској одежди, коју пророк из Добриловине не носи. Поред тога, Данило чешће држи књигу него развијени свитак, в. Поповић, *Фиџуре њорока*, 457–458.

⁸⁷ Натпис са именом пророка ишчитан је на основу фотографије Срђана Вуловића.

⁸⁸ Уместо првог слова р треба да пише а – арронъ

⁸⁹ Cf. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου*, 193–194; Поповић, *Фиџуре њорока*, 446; Стародубцев, *Срїско зидно сликарство*, 157, 241, 242; О развоју представа, иконографији и атрибутима старозаветних првосвештеника: Д. Војводић, *О ликовима старозаветних првосвештеника у византијском зидном сликарству с краја XIII века*, ЗРВИ 37 (1998) 121–150.

⁹⁰ Тодић, *Грачаница*, 116, 148, 255.

⁹¹ Голубовић, *Зидно сликарство Пећковице*, 88; Ложњаковић, *Манасџир Озрен*, 30; Арон носи свитак и у Пиви: М. Марковић, *Једно необично решење у распореду фиџура њорока и мученика у живопису Пиве*, Црквене студије 11 (Ниш 2014) 670.

⁹² С. Пејић, *Манасџир Пустиниња*, Београд 2002, 110.

⁹³ Правилно би било: възь|пнх| въ пѣ|чаль|ї мо|ен| къ го|

⁹⁴ Gravgaard, *Inscriptions*, 70; Rahlfs, *Die alttestamentlichen Lektionen*, 134 [40] (цариградско богослужење), 159 [65] (јерусалимско богослужење).

⁹⁵ Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου*, 227; Porovich, *Hitherto unidentified prophets*, 38; Медић, *Сџари сликарски џриручници III*, 243.

⁹⁶ Idem, *Сџари сликарски џриручници II*, 315.

⁹⁷ Правилно би било: † рече| бѣ| ка| самон|ль[с] ваз|ма рω| пома|за

⁹⁸ Rahlfs, *Die alttestamentlichen Lektionen*, 159 [65].

⁹⁹ Треће слово имена пророка треба да буде х, а не γ.

¹⁰⁰ Поповић, *Фиџуре њорока*, 456; М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манасџир Жича*, Београд 2014, 234.

¹⁰¹ Део текста није било могуће рашчитати, за разлику од последње речи у којој је прво слово а непотребно: † рече| нлна| къ еанс|ею се|дї 8 .о|здає. |м ко| посла| ме го| до ю|рѣд|на; Илија и Јелисеј се често сликају у пару попут Давида и Соломона, а на њиховим свицима су неретко исписане речи међусобног дијалога које чине део паримије на Богојављење. Тај стих се чита и на дан Илијиног вознесења на небо, које је праслика Христовог вознесења: Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου*, 176; Gravgaard, *Inscriptions*, 36; Rahlfs, *Die alttestamentlichen Lektionen*, 127 [33]; *Prophetologium*, 63–64, L 2e.



Сл. 17. Наіііис из ѱрсіена куйоле, деііаљ
Fig. 17. Inscriptions on the ring of the dome, detail

слова исписивана и преко линија бордура. Очувани делови натписа чине део тропара четвртога гласа који се тада певао на дан празничног спомена светог великомученика Ђорђа:

⟨подвнгоѡѡ доѡ⟩рнѡѡ подвнѡа се ⟨стр(а)стотрпче⟩
х[рнсто]вѡ геѡргіе · ⟨в⟩ѡры радн · н м(8)ч(н)теіеѡѡ
ѡблнчнѡ ѡс(н неѡѡстїе ·) ж(р)ѡтѡа же бл[а]го(пр)їе(т)на
б[ого]вн прннесе се · тѡмж(е н вѡнцѡ прїеѡѡ) поб(ѡде ·)
н м(о)л(н)тѡамн с(ве)те тѡ(н)мн · ⟨вѡсе⟩ѡѡ (даешн
сѡгрѡ)ше(нїеѡѡ про)щене.¹⁰²

Идејни творац сликаног програма добриловинске цркве одлучио је да се у подножју куполе испише кратка црквена песма у славу храмовног патрона – светог Ђорђа. Исписивање тропара¹⁰³ у том делу цркве, ради прослављања заштитника храма, није било тако ретко у поствизантијском сликарству куполних цркава на подручју Пећке патријаршије. Познат нам је пример из цркве посвећене Светој Петки на Фрушкој гори, нешто млађег споменика из XVI века, у чијој се куполи налази текст тропара посвећеног преподобним женама.¹⁰⁴ Такође, у Богородичиној цркви у Морачи, на слоју живописа из XVI столећа, исписан је тропар који слави Успење Мајке Божије.¹⁰⁵

Непосредно испод куполе, на пандантифима насликани су писци јеванђеља, што је сасвим уобичајено у вишевековној традицији средњовековног сликар-

ства.¹⁰⁶ Јеванђелисти су често представљани у пару, окренути један ка другом, па су тако један пар чинили Јован Богослов и Матеј, а други Марко и Лука. Старији аутори јеванђеља најчешће су сликани на источним пандантифима, док је двојици млађих био намењен западни део поткуполног простора.¹⁰⁷ Ипак, то правило није увек доследно поштовано у периоду након обнове Пећке патријаршије,¹⁰⁸ што се може видети и у сликарству добриловинског храма. У цркви Светог Ђорђа живописац је на југоисточном пандантифу насликао Марка – с[в]ѡтї/ ма[р]ко – како седи, леђима окренут олтару (сл. 18). Он десном руком исписује књигу, док је левом придржава. Испред Марка су остаци сликане архитектуре и фрагмент мањег ореола и крила, који припадају анђелу. На југозападном пандантифу претежно је очувана сликана архитектура, док се од некадашње фигуре јеванђелисте данас може видети само део његове главе и левог рамена. На основу очуваног натписа крај ореола – с[в]ѡтї/ ѡѡка – и тонзуре на глави светог јасно је да је на том пандантифу био насликан Лука.¹⁰⁹ По положају главе и тонзуре може се закључити да је Лука био окренут ка Марку, али погледом вероватно усмереним ка својој књизи. Са његове десне стране прилази му анђео, који га благосиља. На јужном делу поткуполног простора насликан је сегмент неба. Сликарство на северозападном пандантифу очувано је само на малој површини, непосредно испод натписа у прстену куполе. На том делу је могуће уочити неку врсту киворија, а лево од пандантифа мали ореол и крило. Са сигурношћу се може рећи да је на том пандантифу био представљен свети Јован Богослов, ка којем је окренут Матеј – с[в]ѡтї/ ма[т]еј, насликан на североисточном пандантифу (сл. 19). Преостали архитектонски детаљ на северозападном пандантифу упућује на претпоставку да Јован није био насликан у пећини, већ у окружењу сличном оном у којем су били и други јеванђелисти. Такође, није могуће утврдити да ли је Јован овде био насликан сам или са својим учеником Прохором.¹¹⁰ Поред јеванђелисте Марка најбоље је

¹⁰² Реконструкција те црквене песме урађена је на основу српског минеја (XVII век), који се чува у главној збирци рукописних књига у Националној библиотеци у Санкт Петербургу (F1.907, 78^r–78^v). На самом почетку натписа постоје оштећења, али се види фрагмент са делом слова или вероватније украса који је био испред текста.

¹⁰³ О значењу и развиту кратке молитвене песме, тропара, v. Wellesz, *A history of Byzantine music*, 171–179.

¹⁰⁴ Голубовић, *Зидно сликарство Пејковице*, 89.

¹⁰⁵ С. Петковић, *Морача*, Морача 2002, 128, п. 177; Тај тропар исписан је и у прстену куполе Богородичине цркве у Крупи: З. Кајмаковић, *Георгије Миѱрофановић*, Сарајево 1977, 73; cf. М. Цуњак, Б. Цветковић, *Црква Усеіња Пресвѡіе Боіородице у Смедереву*, Смедерево 1997, 57–58; Станић, *Црква Свеііоі Николе*, 110; Необично је нпр. да је у прстену куполе Благовештења на Каблару изнад сваког јеванђелисте исписан почетак јеванђеља (велику захвалност дугујемо Александру Бојовићу који нам је уступио цртеж и фотографије куполе из Завода за заштиту споменика културе у Краљеву). О натписима у овом делу цркве на средњовековним споменицима v. Војводић, *Ариље*, 55; Г. Суботић et al., *Наіііис и істїорїјске садржине у зидно сликарству I, XII–XIII век*, Београд 2015, 57–58; Д. Војводић, *Остїаци кїиіііорскоі наіііиса іод куйолом Боіородичине цркве у Грациу*, Гласник ДКС 40 (2016) 142–146.

¹⁰⁶ Бабић, *Краљева црква*, 87–94.

¹⁰⁷ V. Војводић, *Ариље*, 53–54; idem, *Зидно сликарство Давидовице*, 179; Ј. Проловић, *Сликани ѱроірам куйола и ѱоіікуйолних ѱросїора у цркви манасїири Ресаве*, Зограф 32 (2008) 147.

¹⁰⁸ Војводић, *Зидно сликарство Давидовице*, 179, са напоменама.

¹⁰⁹ Бабић, *Краљева црква*, 90.

¹¹⁰ О представи Јована Богослова са Прохором: Бабић, *Краљева црква*, 87–90.



Сл. 18. Јеванђелиста Марко, дејшаљ (фото: С. Вуловић)
Fig. 18. Mark the Evangelist, detail (photo: S. Vulović)

очувана представа старог јеванђелисте Матеја, насликаног у ентеријеру. Он у десној руци држи књигу и за разлику од Марка не пише своје јеванђеље, већ му је поглед усмерен ка анђелу који му прилази са десне стране. И поред слабо очуваног сликарства на делу који спаја куполу и сводове цркве могу се уочити неке занимљивости. Наиме, крај очуваних представа јеванђелиста виде се попрсја анђела, или преостали делови ореола и крила када је реч о фигурама крај Марка и простора на којем је био насликан Јован Богослов. Нема сумње да су на сва четири места били насликани анђели, јер да је реч о симболима јеванђелиста не би се и крај светог Луке нашла представа анђела, симбол јеванђелисте Матеја. Апокалиптична створења већ су приказана у калоти куполе и окружују попрсје Христа Пантократора. На североисточној страни поткуполног простора понавља се положај фигура уочен на југоисточном пандантифу, односно, и Марко и Матеј су окренути ка западу одакле им прилазе анђели. Са друге стране, анђеосветом Луки прилази са истока, док се остаци анђела који је био насликан крај Јована налазе између два западна пандантифа. Такав положај анђела усмереног ка северозападном пандантифу наводи на помисао да су на том месту биле насликане две фигуре или да сам Јован није био окренут ка истоку. У Ломници је, на пример, северни пар пандантифа такође био намењен за Јована и Матеја, док је у Драчи источни пар био намењен за најстаријег и најмлађег јеванђелисту, а Марко и Матеј су били насликани на западном делу поткуполног простора. Матеј је окренут ка Јовану који је пак своју главу окренуо у другом правцу, ка Божијој руци и свом симболу. Са друге стране, комуникација не постоји ни између двојице млађих писаца јеванђеља.¹¹¹ Ореоли очуваних јеванђелиста у Добриловини, попут ореола Христа у калоти

куполе, сачињени су од керамопластичних правоугаоних плочица.¹¹²

Живописци ангажовани на украшавању највишег простора храма насликали су, у складу са вишевековном традицијом, између источних пандантифа Мандилион.¹¹³ До данас је очуван само горњи део нерукотвореног Христовог лика, фрагмент ореола у чијем се централном делу још увек виде чело и теме главе, док је са северне стране лика скраћеница *іс*. Испод Мандилиона постоје остаци орнаменталне траке насликане у виду изломљене линије. Површина између западних пандантифа је слабо очувана и у највишем делу се види сегмент неба, са чије северне стране је фрагмент крила анђела, а са јужне сликана архитектура која припада амбијенту у којем се налази јеванђелиста Лука. Испод самог краја крила анђела постоје остаци црвене боје, која би пре могла припадати сликаној архитектури него Керамиону. На основу очуваних фрагмената и површине која је уметнику била на располагању вероватно да Керамион није био насликан наспрам Мандилиона, иако је то било уобичајено решење у куполним црквама након обнове Пећке патријаршије.¹¹⁴ Изузетак представља црква Благовештења на Каблару у којој су између свих пандантифа насликана попрсја арханђела.

* * *

Живопис у куполи цркве Светог Ђорђа у Добриловини је добро очуван за разлику од сликарства у осталом делу цркве. Такође, он је веома значајан за проучавања сликаних програма куполних храмова насталих након обнове Пећке патријаршије, посебно ако се има у виду да су у овом периоду најчешће грађене скромније цркве без куполе. Представа Христа Пантократора у куполи, као владара васељене, била је распрострањена у доба Палеолога, а цариградски патријарх Фотије је оставио најранији помен о Христовој представи у куполи (Богородица Фарска, IX век). Христов лик, према тумачењу патријарха Фотија, надгледа земљу и влада.¹¹⁵ Под њим се обављао мали вход, као и читање јеванђеља које том входу следи.¹¹⁶ Серафими, кола и четири апокалиптичне звери који носе медаљон с Христом Пантократором илуструју Апокалиптичну визију засновану на текстовима пророка Језекиља и Откровења Јовановог.¹¹⁷ Старозаветне визије царства Божијег на небу и престола Господњег утицале су и на појаву небеских сила око Христа Пантократора, а у епохи Палеолога програм куполе је, услед наглашеног занимања за литургијске теме, обогачен и темом небеске литургије.¹¹⁸

¹¹² Таква врста украса постоји и на ореолима Богородице и малог Христа насликаним на северном делу источног зида припрате, како је већ запазио Слободан Раичевић, в. Раичевић, *Сликарство Црне Горе*, 91.

¹¹³ Бабић, *Краљева црква*, 94; С. Пејић, *Мандилион у последњим византијској уметности*, ЗЛУМС 34–35 (2003) 73–94.

¹¹⁴ Петковић, *Зидно сликарство*, 107.

¹¹⁵ R. J. H. Jenkins, C. A. Mango, *The date and significance of the Tenth Homily of Photius*, DOP 9/10 (1955–1956) 123–140.

¹¹⁶ Табалић, *Манастир Лесново*, 51, 54.

¹¹⁷ Бабић, *Краљева црква*, 66–68; Шево, *Манастир Ломница*, 93.

¹¹⁸ М. Марковић, *Свети Никита код Скопља: заужбина краља Милутина*, Београд 2015, 115.

Христос Пантократор и небеска литургија, осим у Добриловини, приказани су и у слепој калоти цркве Светог Ђорђа у Рибници, живописаној седамдесетих година XVI столећа,¹¹⁹ као и у највишем делу кубета Ломнице, осликаном 1580. године,¹²⁰ куполи Петковице, чији је живопис настао 1588. године,¹²¹ куполи Новог Хопова, чије се сликарство датује у 1608. годину,¹²² куполи манастира Озрен, чије сликарство је датовано у 1608/1609. годину,¹²³ куполи Светог Николе у Подврху, осликаној 1613/1614. године,¹²⁴ куполи манастирске цркве Светог Николе Шишевског из 1630. године,¹²⁵ у куполи Брезове итд.¹²⁶ У храму манастира Пустиие, осликаном 1622. године, у темену куполе представљен је Христос Пантократор, испод којег је прстен са представама анђела и серафима.¹²⁷ Небеска литургија са два пута приказаним чинодејствујућим Христом сликана је доста често у споменицима живописаним у време турске власти: у Рибници,¹²⁸ Ломници, Старој цркви у Смедереву, Морачи, Петковици,¹²⁹ Озрену¹³⁰ и Брезови,¹³¹ Подврху,¹³² Благовештењу Кабларском, мада је представа Христа могла и да изостане као што је то у Томионици.¹³³ Од посебне важности је чињеница да је у Добриловини приказана литургија пређеосвећених дарова, што је истакнуто натписом, али и појединим иконографским детаљима који одговарају тој служби. Христос архијереј носи путир са већ сједињеним даровима припремљеним за Свету тајну причешћа какви се јављају и на литургијама светих Јована Златоустог и Василија Великог. Међу учесницима небеске литургије су бестелесна бића приказана у облику анђела, припадници одређених чинова у небеској јерархији о чему сведоче пратеће сигнатуре, што је прилично ретко. Према учењу цркве „на пређеосвећеној литургији саме небеске силе служе заједно са нама јер овде улази цар славе не у слици и символу, него у реалности и у суштини тела и крви своје“. Одлука да се прикаже управо литургија пређеосвећених дарова



Сл. 19. Јеванђелиста Матеј (фото: С. Вуловић)
Fig. 19. Matthew the Evangelist (photo: S. Vulović)

показује богословску ученост идејног творца живописа Добриловине.

Као и у другим куполним црквама поствизантијске уметности, у тамбуру Добриловине су насликане старозаветне личности које су предвиделе спасење људског рода преко Христа, чије се попрсје налази у калоти.¹³⁴ Ниједан од великих пророка није укључен у репертоар сликаног програма тамбура иако су они врло често красили куполе осликане након обнове Пећке патријаршије. Фигуре пророка Исаије, Јеремије и Данила налазе се у скоро свим куполама цркава живописаних у поствизантијском периоду. Једино је пророк Језекиљ нешто ређе сликан (у Благовештењу на Каблару, Брезови и Озрену).¹³⁵ Са друге стране, у храму Светог Ђорђа у Добриловини насликана су вероватно четири мала пророка (Амос, Авакум, Захарија? и Јона), два старозаветна првосвештеника (Арон и Захарија), потом цареви и пророци о којима се пише

¹¹⁹ А. Сковран, *Фреске цркве Светіоі Ђорђа њод Горицом у Тиіоіраду*, Старине Црне Горе 3–4 (Цетиње 1965/1966) 125–126.

¹²⁰ Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 179–180; Шево, *Манасіир Ломница*, 57, 66–67, 93, Т. I.

¹²¹ Голубовић, *Зидно сликарство Пејковице*, 87–88, црт. 2.

¹²² Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 204, 206.

¹²³ *Ibid.*, 207–208; Ложњаковић, *Манасіир Озрен*, 27–29, 147, 181, сл. 7–8.

¹²⁴ Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 210–211; А. Сковран, *Црква манасіира Свејіоі Николе у Подврху*, in: *Манасіир Свејіоі Николе у Подврху 1606–2006*, ed. Г. Марковић, Београд 2006, 116, сл. 3, 126.

¹²⁵ А. Серафимова, *Пророчкије слова во манасіирскајиа црква Свејіи Никола Шишевски*, Патримониум.Мк 5/10 (2012) 278.

¹²⁶ Сликарство цркве Светог Николе у Брезови се датује у другу или трећу деценију XVII века. Станић, *Црква Свејіоі Николе*, 106, сл. 12, 107–109, црт. 11, 143.

¹²⁷ Пејић, *Пустииња*, 97, 115, сл. 86.

¹²⁸ Мршовић, *Фреско сликарство цркве Свејіоі Ђорђа у Подјорици*, 33, сл. 16, 35, 42–44, сл. 18–22.

¹²⁹ Голубовић, *Зидно сликарство Пејковице*, 87–88, црт. 2; Шево, *Манасіир Ломница*, 95.

¹³⁰ Ложњаковић, *Манасіир Озрен*, 27–29, 147, 181, сл. 7–8.

¹³¹ Станић, *Црква Свејіоі Николе*, 107.

¹³² Сковран, *Црква манасіира Свејіоі Николе у Подврху*, 116, сл. 3.

¹³³ Шево, *Манасіир Ломница*, 95.

¹³⁴ Изузетак представља црква Светог Николе у Бијелом Пољу, у којој су уместо пророка у тамбуру насликани анђели: С. Пејић, *Црква Свејіоі Николе у Никољуу*, Београд 2014, 53, црт. V.

¹³⁵ Cf. Голубовић, *Зидно сликарство Пејковице* 88; Пејић, *Манасіир Пустииња* 114; Ложњаковић, *Манасіир Озрен*, 29–37; Петковић, *Морача*, 246; Кајмаковић, *Георіје Миірофановић*, 71–73; Цуњак, Цветковић, *Црква Усиења* 57–58; Станић, *Црква Свејіоі Николе* 107–110; Ј. Вандровски, *Орнаментика у кубејиу Манасіира Ново Хойово*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 2 (Нови Сад 1958) 147–150; Мршовић, *Фреско сликарство цркве Свејіоі Ђорђа у Подјорици*, 36–41.

у Књигама о царевима (Давид, Соломон, Самуило и Илија), Гедеон који се помиње у Књизи о судијама и један врач о којем сведочи Четврта књига Мојсијева. У куполама појединих цркава постоји велики број пророка, због тога што су они некада сликани у две зоне (Озрен, Крупа, Успење у Смедереву, Благовештење на Каблару). Примера ради, у тамбуру цркве Благовештења на Каблару насликане су 24 представе старозаветних личности. На основу прегледа сачуваних живописа у тамбурима цркава осликаних након обнове Пећке патријаршије можемо закључити да ни у једној није насликан врач Валаам и стога је његова појава у програму куполе Добриловине особена, као и његова иконографија за коју нам за сада нису познати узор.

Како је у науци већ више пута потврђено, не постоје два иста програма живописа када је реч о избору пророка насликаних у куполи.¹³⁶ Са друге стране изабрани цитати, исписани на свицима које држе, увек су осмишљени тако да чине јаку везу између Христа, који је насликан изнад њих, и богослужења које се врши испод њих. У југоисточном делу тамбура у Добриловини насликана су два цара-пророка и Валаам. Како је текст на свитку пророка Давида претежно оштећен, није могуће закључити да ли је на њему био исписан стих који се чита на празнике посвећене Богородици и Христу, као што је то случај са текстовима исписаним на ротулусима које држе Соломон и Валаам. На свицима пророка у северозападном делу куполе исписани су текстови који се односе на Васкрсење и Христову победу над смрћу, а које држе мали пророци (Авакум и Јона), док у североисточном делу, као последњи у низу, Илија држи свитак који предста-

¹³⁶ Lj. Popović, *Compositional and theological concepts in four prophet cycles in churches selected from the period of king Milutin (1282–1321)*, *Cyrrillomethodianum* 8–9 (Thessalonique 1984–1985) 283–317.

вља алузију на Христово васкрсење, чиме је указано на кључне тачке икономије спасења. Ипак, неколико свитака је оштећено, па су цитати који су били исписани на њима заувек изгубљени. Нажалост, због оштећења и грешака исписивача није могуће протумачити садржину неких текстова и сагледати до краја све идеје које су надахнуле њихов избор у Добриловини.

И поред свега тога, избор одређених старозаветних личности, међу којима су поједине ретко приказиване у оквиру куполних програма средњовековних и поствизантијских споменика на подручју Пећке патријаршије, одлука да се представи литургија пређеосвећених дарова, са значајним иконографским појединоствима које су остале без аналогја и да се у прстену куполе испише текст кратке црквене песме у част патрона недвосмислено сведоче да је реч о образованом творцу програма те живописане целине. Насупрот учености идејног творца, стоји прилична неупућеност сликара. Она се очитује у пропустима приликом исписивања пратећих сигнатура, као и у сликању појединих иконографских елемената. Одговоре на питања која су засада остала нерешена можда ће дати нека будућа истраживања сликарства поствизантијског периода и тиме употпунити слику о куполном програму живописа цркве Светог Ђорђа у Добриловини.

И у овој ирилици изражавамо благодарности преосвећеном владици Јоаникију и монахињи Макрини (Дабетињи), настојатељници манастира Добриловине, који су нам љубазно омогућили да обавимо итеренска истраживања сликарства цркве Светиој Ђорђа. Аутори дујују захвалности фотодографу Срђану Вуловићу, као и колеги др Милану Радујку на чији иредлој су током септембра 2015. и октобра 2016. године обишли цркву.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Алексопулос С., *Богословские аспекты литургии Преждеосвященных даров*, in: *Православное учение о церковных таинствах I*, ed. М. Желтов, Москва 2009, 461–478 (Aleksopoulos S., *Bogoslovskie aspekty liturgii Prezhdeosviashchennykh darov*, in: *Pravoslavnoe uchenie o tserkovnykh tainstvakh I*, ed. М. Zheltov, Moskva 2009, 461–478).
- Афанасьева Т. И., *Славянская литургия Преждеосвященных Даров XII–XV вв: Текстология и язык*, Санкт-Петербург, 2004 (Afanas'eva T. I., *Slaviānskaia liturgiiā Prezhdeosviashchennykh Darov XII–XV vv: Tekstologiiā i iāzyk*, Sankt-Peterburg, 2004).
- Бабић Г., *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987 (Babić G., *Kraljeva crkva u Studenici*, Beograd 1987).
- Бабић Г., *Литургијске теме на фрескама у Богородичиној цркви у Пећи*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 377–389 (Babić G., *Liturgijske teme na freskama u Bogorodičinoj crkvi u Peći*, in: *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1991, 377–389).
- Божанскавена литургија светиоа ајосіола Јакова браіа Божјеј и ірвој ейскоја Јерусалимској, ed. Х. Столић, Београд 1985 (*Božanstvena liturgija svetoga apostola Jakova brata Božijeg i prvog episkopa Jerusalimskog*, ed. H. Stolić, Beograd 1985).
- Бошковић Ђ., *Архитектонски споменици на Тари и јој Осоговом*, Гласник Скопског научног друштва 12 (Скопље 1933) 147–155 [Bošković Đ., *Arhitektonski spomenici na Tari i pod Osogovom*, Glasnik Skopskog naučnog društva 12 (Skoplje 1933) 147–155].
- Вандровски Ј., *Орнаментика у кубету Манастира Ново Хойово*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 2 (Нови Сад 1958) 147–152 [Vandrovski J., *Ornamentika u kubetu Manastira Novo Hopovo*, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine 2 (Novi Sad 1958) 147–152].
- Војводић Д., *Зидно сликарство Давидовице. Дојуне у ишчитавану итемајској іроірама и даіовање*, Зограф 39 (2015) 177–192 [Vojvodić D., *Zidno slikarstvo Davidovice. Dopune u iščitavanju tematskog programa i datovanje*, Zograf 39 (2015) 177–192].
- Војводић Д., *Зидно сликарство цркве светиој Ахилија у Ариљу*, Београд 2005 (Vojvodić D., *Zidno slikarstvo crkve svetog Ahilija u Arilju*, Beograd 2005).
- Војводић Д., *О ликовима старозаветних ірвосеишеника у византијском зидном сликарству с краја XIII века*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 121–150 [Vojvodić D., *O likovima starozavetnih prvoseštenika u vizantijskom zidnom slikarstvu s kraja XIII veka*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 37 (1998) 121–150].
- Војводић Д., *Осіаці кійііорској најііуса јој куйолом Боіородичине цркве у Градцу*, Гласник Друштва конзерватора Србије 40 (2016) 141–146 [Vojvodić D., *Ostaci ktiorskog natpisa pod kupolom Bogorodičine crkve u Gradcu*, Glasnik Društva konzervatora Srbije 40 (2016) 141–146].

- Габелић С., *Манастир Лесново, историја и сликарство*, Београд 1998 (Gabelić S., *Manastir Lesново, istorija i slikarstvo*, Beograd 1998).
- Габелић С., *Сликарство XIV века у Св. Спасу (Цркви Вознесења) у Шпиту*, *Patrimonium.Mk* 2/3–4, 5–6 (2009) 97–115 [Gabelić S., *Slikarstvo XIV veka u Sv. Spasu (Crkvi Vaznesenja) u Štupu*, *Patrimonium.Mk* 2/3–4, 5–6 (2009) 97–115].
- Гавриловић А., *О разлозима сликања херувимā у њоікуиолном ѡросіору цркве Боіородице Одиіірије у Пећкој Паііријаршији*, *Ниш и Византија* 15 (2017) 289–298 [Gavrilović A., *O razlozima slikanja heruvimā u potkupolnom prostoru crkve Bogorodice Odigitrije u Pečkoj Patrijaršiji*, *Niš i Vizantija* 15 (2017) 289–298].
- Голубовић Б., *Зидно сликарство цркве манастира Пеіковице у Фрушкој іори*, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 22 (1986) 85–123 [Golubović B., *Zidno slikarstvo crkve manastira Petkovicе u Fruškoј gori*, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 22 (1986) 85–123].
- Ђурић В. Ј., *У сенци фирентијинске уније: Црква Св. Госіође у Мржеју (Бока коіјорска)*, *Зборник радова Византолошког института* 35 (1996) 9–54 [Ђурић В. Ј., *U senci firentinske unije: Crkva Sv. Gospođe u Mržeru (Boka kotorska)*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 35 (1996) 9–54].
- Евхологій Барберини гр. 336*, ed. Е. Велковској, С. Паренти, Омск 2011 (*Evkhologii Barberini gr. 336*, ed. E. Velkovskoј, S. Parenti, Omsk 2011).
- Живковић Б., *Поіаново. Црјежи фресака*, Београд 1986 (Živković B., *Poganovo. Crteži fresaka*, Beograd 1986).
- Зарић Р., *Фреске у средњем іравеју цркве Свеііих аіосіола у Пећу*, *Саопштења* 25 (1993) 55–70 [Zarić R., *Freske u srednjem traveju crkve Svetih apostola u Peći*, *Saopštenja* 25 (1993) 55–70].
- Историја српскоі народа III/2*, Београд 1993 (*Istorija srpskog naroda III/2*, Beograd 1993).
- Јевтић А., *Божанствена Лиіуріја, свеііенослужење, іричешће, заједница боіочовечанскоі Тела Христіовоі II*, Београд–Требинје 2007 (Jevtić A., *Božanstvena Liturgija, sveštenosluženje, pričesće, zajednica bogočovečanskog Tela Hristovog II*, Beograd–Trebinja 2007).
- Кажмаковић З., *Георіје Миірофановић*, Сарајево 1977 (Kajmaković Z., *Georgije Mitrofanović*, Sarajevo 1977).
- Кукијарис С., *Текстови најіиса на іредсјавама Усења Боіородичиноі у визанііјској умеіносіи*, *Зограф* 38 (2014) 143–152 [Kukijaris S., *Tekstovi natpisa na predstavama Uspenja Bogorodičinog u vizantijskoј umetnosti*, *Zograf* 38 (2014) 143–152].
- Лазарев В. Н., *Историја визанііјскоі сликарства*, Београд 2004 (Lazarev V. N., *Istorija vizantijskog slikarstva*, Beograd 2004).
- Лековић Ж., *Манастир Добриловина и њеіова улоја у Полимљу у Поітарју*, *Гласник завичајног музеја* 7 (Пљевља 2010) 91–104 [Leković Ž., *Manastir Dobrilovina i njegova uloga u Polimlju i Potarju*, *Glasnik zavičajnog muzeja* 7 (Pljevlja 2010) 91–104].
- Лековић Ж., *Манастир у Дробњаку*, in: *Сіомен месіа – историја – сећања*, ed. А. Павићевић, Београд 2009, 201–211 (Leković Ž., *Manastiri u Drobњаku*, in: *Spomen mesta – istorija – sećanja*, ed. A. Pavićević, Beograd 2009, 201–211).
- Лиіуріја іређеосвећених дарова Свеііоа аіосіола Јакова Браіа Божјеа: (Велики уіорак)*, ed. В. Вуловић, Х. Столић, Вршац 1996 [*Liturgija pređeosvećenih darova Svetoga apostola Jakova Brata Božjega: (Veliki utorak)*, ed. V. Vulović, H. Stolić, Vršac 1996].
- Ложњаковић Н., *Манастир Озрен у свејелу исіраживања обављеноі іоком и након конзерваіорско-ресіаураіорских радова 2012. і.*, Београд 2015 (мастер рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет) [Ložnjaković N., *Manastir Ozren u svjetlu istraživanja obavljenog tokom i nakon konzervatorsko-restauratorskih radova 2012. g.*, Beograd 2015 (master rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet)].
- Марковић М., *Једно необично решење у расіореду фііура іророка и мученика у живојису Пиве*, *Црквене студије* 11 (Ниш 2014) 667–687 [Marković M., *Jedno neobično rešenje u rasporedu figura proroka i mučenika u živopisu Pive*, *Crkvene studije* 11 (Niš 2014) 667–687].
- Марковић М., *Проірам живојиса у куйоли*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и сіуіује*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 99–105 (Marković M., *Program živopisa u kipoli*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1995, 99–105).
- Марковић М., *Свеііи Никиіа код Скојља: задужбина краља Милуіина*, Београд 2015 (Marković M., *Sveti Nikita kod Skoplja: zadužbina kralja Milutina*, Beograd 2015).
- Медић М., *Сіарі сликарски іриручници II*, Београд 2002 (Medić M., *Stari slikarski priručnici II*, Beograd 2002).
- Медић М., *Сіарі сликарски іриручници III*, Београд 2005 (Medić M., *Stari slikarski priručnici III*, Beograd 2005).
- Милановић В., *Кулі и иконоірафіја свеііоі Луке у іравослављу до средине XV века*, in: *Црква Свеііоі Луке кроз вјекове*, ed. В. Кораћ, Котор 1997, 73–105 (Milanović V., *Kult i ikonografija svetog Luke u pravoslavlju do sredine XV veka*, in: *Crkva Svetog Luke kroz vjekove*, ed. V. Korać, Kotor 1997, 73–105).
- Милановић В., *Сіарозавеіне теме и Ложа Јесејева*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и сіуіује*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 213–241 (Milanović V., *Starozavetne teme i Loza Jesejeva*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1995, 213–241).
- Милосављевић Д., *Драча. Црјежи фресака*, Нови Сад 1993 (Milosavljević D., *Drača. Crteži fresaka*, Novi Sad 1993).
- Мирковић Л., *Православна лиіуріка II*, Београд 1983³ (Mirković L., *Pravoslavna liturgika II*, Beograd 1983³).
- Мирковић Л., *Православна лиіуріка I*, Београд 1982³ (Mirković L., *Pravoslavna liturgika I*, Beograd 1982³).
- Мршовић М., *Фреско сликарство цркве Свеііоі Ђорђа у Подіорици*, Београд 2012 (мастер рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет) [Mršović M., *Fresko slikarstvo crkve Svetog Đorđa u Podgorici*, Beograd 2012 (master rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet)].
- Нитић А., *Тканине и ірофани коііим у српском сликарству XIV и ірве іоловине XV века – іорекло и развој сіила*, *Ниш и Византија* 2 (2004) 317–333 [Nitić A., *Tkanine i profani kostim u srpskom slikarstvu XIV i prve polovine XV veka – poreklo i razvoj stila*, *Niš i Vizantija* 2 (2004) 317–333].
- Пејић С., *Манастир Пусіиња*, Београд 2002 (Pejić S., *Manastir Pustinja*, Beograd 2002).
- Пејић С., *Мандилион у іослевизанііјској умеіносіи*, *Зборник за ликовне уметности Матице Српске* 34–35 (2003) 73–94 [Pejić S., *Mandilion u poslevizantijskoј umetnosti*, *Zbornik za likovne umetnosti Matice Srpske* 34–35 (2003) 73–94].
- Пејић С., *Црква Свеііоі Николе у Никољцу*, Београд 2014 (Pejić S., *Crkva Svetog Nikole u Nikoljcu*, Beograd 2014).
- Пејовић Т., *Чиликов А., Православни манастир у Црној Гори*, *Подгорица–Београд* 2011 (Pejović T., Čilikov A., *Pravoslavni manastiri u Crnoj Gori*, Podgorica–Beograd 2011).
- Петковић В. Р., *Преілед црквених сіоменика кроз іовесницу српскоі народа*, Београд 1950 (Petković V. R., *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda*, Beograd 1950).
- Петковић С., *Зидно сликарство на іодручју Пећке іаііријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965 (Petković S., *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557–1614*, Novi Sad 1965).
- Петковић С., *Манастир Свеііа Тројица код Пљеваља*, Београд 1974 (Petković S., *Manastir Sveta Trojica kod Pljevalja*, Beograd 1974).
- Петковић С., *Морача*, Морача 2002 (Petković S., *Morača*, Morača 2002).
- Петковић С., *Српска умеіносі у XVI и XVII веку*, Београд 1995 (Petković S., *Srpska umetnost u XVI i XVII veku*, Beograd 1995).
- Покровскиј Д., *Словарь церковных терминов*, Sharon 2002 (Pokrovskii D., *Slovar' tšerkovnykh terminov*, Sharon 2002).
- Поповић Љ., *Фііуре іророка у куйоли Боіородице Одиіірије у Пећу. Иденііфікација и іумачене іекстіова*, in: *Архиеіској Данило II и њеіово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 443–469 (Popović Lj., *Figure proroka u kipoli Bogorodice Odigitrije u Peći. Identifikacija i tumačenje tekstova*, in: *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1991, 443–469).
- Проловић Ј., *Сликани іроірам куйола и іоікуиолних іросіора у цркви манастира Ресаве*, *Зограф* 32 (2008) 131–150 [Prolović J., *Slikani program kipola i potkupolnih prostora u crkvi manastira Resave*, *Zograf* 32 (2008) 131–150].
- Раичевић С., *Сликарство Црне Горе у новом вијеку*, Подгорица 1996 (Raičević S., *Slikarstvo Crne Gore u novom vijeku*, Podgorica 1996).
- Савић В., *Свемоіући и (ли) Сведржііель у српскословенском језику*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 58/1 (Нови Сад

- 2010) 7–31 [Savić V., *Svetogučići i(li) Svedržitelji u srpskoslovenskom jeziku*, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 58/1 (Novi Sad 2010) 7–31].
- Серафимова А., *Пророчкије слова во манастирската црква Свети Никола Шишевски*, Патримониум.Мк 5/10 (2012) 275–288 [Serafimova A., *Proročkite slova vo manastirskata crkva Sveti Nikola Šišeovski*, Patrimonium.Мк 5/10 (2012) 275–288].
- Сковран А., *Црква манастира Светиої Николе у Подврху*, in: *Манастир Светиої Николе у Подврху 1606–2006*, ed. Г. Марковић, Београд 2006 (Skovran A., *Crkva manastira Svetog Nikole u Podvrhu*, in: *Manastir Svetog Nikole u Podvrhu 1606–2006*, ed. G. Marković, Beograd 2006).
- Сковран А., *Фреске цркве Светиої Ђорђа њод Горицом у Тишограду*, Старине Црне Горе 3–4 (Цетинје 1965/1966) 125–130 [Skovran A., *Freske crkve Svetog Đorđa pod Goricom u Titogradu*, Starine Crne Gore 3–4 (Cetinje 1965/1966) 125–130].
- Станић Р., *Црква Светиої Николе у Брезови код Ивањице*, Саопштења 25 (1993) 97–145 [Stanić R., *Crkva Svetog Nikole u Brezovi kod Ivanjice*, Saopštenja 25 (1993) 97–145].
- Стародубцев Т., *Представа небеске литургије у куйоли. Прилої љроучавању*, in: *Трећа југословенска конференција византолога*, ed. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд–Крушевац 2002, 381–411 (Starodubcev T., *Predstava nebeske liturgije u kupoli. Prilog proučavanju*, in: *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa*, ed. Lj. Maksimović, N. Radošević, E. Radulović, Beograd–Kruševac 2002, 381–411).
- Стародубцев Т., *Причиће апостола у Раваници*, Зограф 24 (1995) 53–59 [Starodubcev T., *Pričešće apostola u Ravanici*, Zograf 24 (1995) 53–59].
- Стародубцев Т., *Сакос црквених достојанственика у средњовековној Србији*, in: *Византијски свет на Балкану II*, ed. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 523–550 (Starodubcev T., *Sakos crkvenih dostojanstvenika u srednjovekovnoj Srbiji*, in: *Vizantijski svet na Balkanu II*, ed. B. Krsmanović, Lj. Maksimović, R. Radić, Beograd 2012, 523–550).
- Стародубцев Т., *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића II*, Београд 2016 (Starodubcev T., *Srpsko zidno slikarstvo u zemljama Lazarevića i Brankovića II*, Beograd 2016).
- Стојановић Љ., *Стиари српски записи и написи I*, Београд 1982 (Stojanović Lj. *Stari srpski zapisi i natpisi I*, Beograd 1982).
- Суботић Г. et al., *Написи историјске садржине у зидном сликарству I, XII–XIII век*, Београд 2015 (Subotić G. et al., *Natpisi istorijske sadržine u zidnom slikarstvu I, XII–XIII vek*, Beograd 2015).
- Суботић Г., *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980 (Subotić G., *Ohridska slikarska škola XV veka*, Beograd 1980).
- Тодић Б., *Грачаница: сликарство*, Београд 1988 (Todić B., *Gračanica: slikarstvo*, Beograd 1988).
- Тодић Б., *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998 (Todić B., *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd 1998).
- Тодић Б., *Стиари Најоричино*, Београд 1993 (Todić B., *Stari Najoričino*, Beograd 1993).
- Ђоровић В., *Манастир Добриловина*, Годишњица Николе Чупића 43 (Београд 1934) 164–177 [Ђоровић В., *Manastir Dobrilovina*, Godišnjica Nikole Čupića 43 (Beograd 1934) 164–177].
- Ђоровић В., *Прилої хисторији манастира Добриловине*, Гласник Скопског научног друштва 13 (Скопље 1934) 193 [Ђоровић В., *Prilog historiji manastira Dobrilovine*, Glasnik Skopskog naučnog društva 13 (Skoplje 1934) 193].
- Успенски Н., *Литургија љређосвећених дарова (историјско-литургијски ојлег)*, превод са руског језика Д. Ђого: http://www.verujem.org/teologija/uspenski_predjeosvescena.htm [19. 7. 2017] [Uspenski N., *Liturgija predeosvećenih darova (istorijsko-liturgički ogleđ)*, prevod sa ruskog jezika D. Đogo: http://www.verujem.org/teologija/uspenski_predjeosvescena.htm].
- Фундулис Ј., *Литургија I*, Краљево 2004 (Fundulis J., *Liturgika I*, Kraljevo 2004).
- Фундулис Ј., *Литургијске недоумице*, Краљево 2007 (Fundulis J., *Liturgičke nedoumice*, Kraljevo 2007).
- Хрваћанин Р. М., *Историјско-бојословска анализа српских ишамјаних литургијара из XVI вијека*, Београд 2017 (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Православно-богословски факултет) [Hrvaćanin R. M., *Istorijsko-bogoslovska analiza srpskih štampanih liturgijara iz XVI vijeka*, Beograd 2017 (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Pravoslavno-bogoslovski fakultet)].
- Џветковић Б., Гаврић Г., *Манастир Нова Павлица*, Краљево 2014 (Cvetković B., Gavrić G., *Manastir Nova Pavlica*, Kraljevo 2014).
- Џветковић Б., *Каленић: иконографиа и љолијичка теорија*, in: *Научни скуп манастир Каленић. У сусрет шестој стгоодишњици*, ed. Ј. Калић, Београд–Крагујевац 2009, 47–66 (Cvetković B., *Kalenic: ikonografija i politička teorija*, in: *Naučni skup manastir Kalenić. U susret šestoj stogodišnjici*, ed. J. Kalić, Beograd–Kragujevac 2009, 47–66).
- Црква: календар српске љравославне љајријаришије за љросту 2006 љодину*, Београд 2006 (*Crkva: kalendar srpske pravoslavne patrijaršije za prostu 2006 godinu*, Beograd 2006).
- Пуњак М., Џветковић Б., *Црква Усијења Пресвете Бојородице у Смедереву*, Смедерево 1997 (Cunjak M., Cvetković B., *Crkva Uspenja Presvete Bogorodice u Smederevu*, Smederevo 1997).
- Чанак-Медић М., Поповић Д., Војводић Д., *Манастир Жича*, Београд 2014 (Čanak-Medić M., Popović D., Vojvodić D., *Manastir Žiča*, Beograd 2014).
- Шево Љ., *Манастир Ломница*, Београд 1999 (Ševo Lj., *Manastir Lomnica*, Beograd 1999).
- Шекуларац Б., *Добриловина и добриловински кајисаиик*, Мојковац 1988 (Šekularac B., *Dobrilovina i dobrilovinski katastik*, Mojkovac 1988).
- Шћепановић Ж., *Средње Полимље и Појарје. Историјско-ејнолошка расјрава*, Београд 1979 (Šćepanović Ž., *Srednje Polimlje i Potarje. Istorijsko-etnološka rasprava*, Beograd 1979).
- Шупут М., *Српска архитектура у доба турске властии 1459–1690*, Београд 1984 (Šuput M., *Srpska arhitektura u doba turske vlasti 1459–1690*, Beograd 1984).
- Шупут М., *Сјоменици српској црквеној љрадиуељсјива XVI–XVII век*, Београд 1991 (Šuput M., *Spomениci srpskog crkvenog graditeljstva XVI–XVII vek*, Beograd 1991).
- Папаџастораќс Т., *О диакосмос тоу тролу тоу ваџн тоу Паќајојеиас перјодду тоу Ваќќаниќа ќерсонњсо каи тоу Курпо*, Athina, 2001 (Papamastorakēs T., *O diakosmos tou troulou tōn naōn tēs Palaiologeias periodou stē Balkanikē chersonēsō kai tēn Kupro*, Athina 2001).
- Њатќηδαќηс М., *Неџтера љиа тоу исторја каи тоу теќне тоу Метрџполлс тоу Мустра*, Делтион тоу Християниќис Арќајолоќиќис Етајреиас 9 (Athina 1977–1979) 143–179 [Chatzēdakēs M., *Neōtera gia tēn istoria kai tēn technē tēs Mētropolēs tou Mystra, Deltion tēs Christianikēs Archaialogikēs Etaireias 9 (Athina 1977–1979) 143–179*].
- Alexopoulos S., *Presanctified on March 25? Glimpses in the liturgical practice of Constantinople before the council in Trullo (691/2)*, Bolletino della Badia Graeca di Grottaferrata 5 (2008) 7–25.
- Arranz M., *La liturgie des Présanctifiés de l'ancien Euchologe byzantin*, Orientalia christiana periodica 47 (1981) 332–388.
- Cvetković B., *Nimbi in the late Byzantine art: a reassessment*, Niš and Byzantium 13 (2015) 287–299.
- Demus O., *Byzantine mosaic decoration*, New Rochelle 1976.
- Djurić V. J., *Icōnes de Yougoslavie*, Belgrade 1961.
- Dragnev E., *Les registres des prophètes et des apôtres dans le tambour de la tour de l'église St. George de Suceava: implications liturgiques et historiques*, Anastasis 2/1 (Artes 2015) 51–98.
- Galavaris G., *The illustrations of the prefaces in Byzantine gospels*, Wien 1979.
- Garidis M., *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450–1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989.
- Garvriilović A., *Christ Pantocrator in the dome of the church of the Virgin Hodegetria in the Patriarchate of Peć. Iconography and meaning*, Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 43 (2015) 13–30.
- Gerstel S. E. J., *Beholding the sacred mysteries. Programs of the byzantine sanctuary*, Seattle–London 1999.
- Gravgaard A., *Inscriptions of old testament prophecies in Byzantine churches*, Copenhagen 1979.
- Jenkins R. J. H., Mango C. A., *The date and significance of the Tenth Homily of Photius*, Dumbarton Oaks Papers 9/10 (1955–1956) 123–140.

- Matthews J. T., *The Byzantine use of the title Pantocrator*, *Orientalia Christiana Periodica* 44 (1978) 442–462.
- Matthews J. T., *The changing interpretation of the dome Pantocrator*, in: *Actes du XV^e congrès international des études byzantines*, II A, Athènes 1981, 419–426.
- Mikhail R., *The Coptic church and the Presanctified Liturgy: The story of a rejected tradition*, *The Alexandria School Journal* 3 (2016) 2–30.
- Mikhail R., *The Presanctified Liturgy of the Apostle Mark in Sinai Ar. 237 (13th c.): text and commentary*, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 12/3 (2015) 163–214.
- Nelson R. S., *The iconography of preface and miniature in the Byzantine gospel book*, New York 1980.
- Popovich Lj., *Hitherto unidentified prophets from Nova Pavlica*, *Zograf* 19 (1988) 25–44.
- Popović Lj., *Compositional and theological concepts in four prophet cycles in churches selected from the period of king Milutin (1282–1321)*, *Cyrrillomethodianum* 8–9 (Thessalonique 1984–1985) 283–317.
- Prophetologium* I, fasc. 1, ed. C. Höeg et G. Zuntz, Copenhagen 1939.
- Rahlf's A., *Die alttestamentlichen Lektionen der griechischen Kirche*, Berlin 1915.
- Sofianos D. Z., *Meteora. Itinerary*, Great Meteoro 1991.
- St. Symeon of Thessalonika. *The liturgical commentaries*, ed. S. Hawkes-Teeples, Toronto 2011.
- Taft R., *The great entrance: a history of the transfer of gifts and other preanaphoral rites of the liturgy of St. John Chrysostom*, Roma 1975.
- The Oxford dictionary of Byzantium* II, ed. A. P. Kazhdan, New York – Oxford 1991, 1113.
- Tomić-Djurić M., *To picture and to perform. The image of the Eucharistic liturgy at Markov Manastir (II)*, *Zograf* 39 (2015) 129–149.
- Walter Ch., *Art and ritual of the Byzantine church*, London 1982.
- Walter Ch., *The iconography of the prophet Habakkuk*, *Revue des études byzantines* 47 (1989) 251–260.
- Wellesz E., *A history of Byzantine music and hymnography*, Oxford 1961.
- Woodfin W. T., *The embodied icon: liturgical vestments and sacramental power in Byzantium*, Oxford – New York 2012.

The painted program in the dome of the Church of St. George in Dobrilovina

Marijana Marković and Bojana Stevanović
University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Institute of Art History

According to an inscription on the western wall of its narthex, the Church of St. George of the Dobrilovina Monastery was built in 1609/1610, while its frescoing has been dated by researchers to 1613 or 1620. The painted program in the dome of Dobrilovina has not been discussed in more detail in scholarship and hence its distinctive characteristics have remained unnoted. A long-established painted repertoire continued to dominate domed churches. The calotte of the dome shows an image of Christ Pantokrator. In the art created after the restoration of the Patriarchate of Peć, the execution method of the nimbus surrounding Christ's head represents the oldest and only known example of this type of nimbus decoration. It is made up of ceramoplastic tiles in very shallow relief. In the lower register, angels carrying Christ's mandorla and the symbols of the Evangelists are placed below the rays of the mandorla, with a depiction of the Heavenly Liturgy below. The artist used an inscription to emphasize that the Heavenly Liturgy in fact represents the Liturgy of the Presanctified Gifts. The participants of the Heavenly Liturgy are incorporeal beings (*asomatoi*) shown as angels, the members of certain orders in the heavenly hierarchy, as evidenced by the accompanying signatures, which is a fairly rare occurrence. Another distinctive characteristic is the content of the inscription running along the orarion of the angel-deacon. The depiction of the Presanctified Liturgy has no known parallels in the dome programs of medieval and Post-Byzantine monuments in the area of

the Patriarchate of Peć and it was clearly shown with the intention of underlining the higher importance of the depicted Heavenly Liturgy performed by Christ. The drum of the dome seems to feature four Minor Prophets (Amos, Habakkuk, Zechariah? and Jonah), two Old Testament high priests (Aaron and Zechariah), and the kings and prophets mentioned in the Books of Kings (David, Solomon, Samuel and Elijah), Gedeon who is mentioned in the Book of Judges, and Balaam who is referred to in the Book of Numbers. The appearance of Balaam among other Old Testament personages in the dome of the Church of St. George is very peculiar, which also applies to his iconography. Another unusual feature with no analogies is the fact that Amos appears with a crown on his head, like an Old Testament king. Below the prophet images, in the ring of the dome the painter inscribed a short religious poem celebrating the patron saint of the church, which was not unusual in domed churches of the Post-Byzantine period. The pendentives show partially preserved images of the Evangelists and the Mandylion. The appearance of the Liturgy of the Presanctified Gifts, with some notable iconographical details, in the dome of the Church of St. George in Dobrilovina, the selection of Old Testament personages, and the decision to have the text of a short religious poem celebrating the patron saint inscribed in the ring of the dome all bear evidence to the well-educated creator of this fresco program.